

**ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ИЛИМЛЕР АКАДЕМИЯСИ
ҚАРАҚАЛПАҚСТАН БӨЛИМИ**

**ҚАРАҚАЛПАҚ ГУМАНИТАР ИЛИМЛЕР ИЛИМ-ИЗЕРТЛЕЎ
ИНСТИТУТЫ**

**АЛЛАЯР ДОСНАЗАРОВ ҲӘМ
ҚАРАҚАЛПАҚСТАННЫҢ ЖАҢА ТАРИЙХЫ**

Мәмлекетлик ғайраткер Аллаяр Қораз улы Досназаровтың
125-жыллығына бағышланған Республикалық илимий

КОНФЕРЕНЦИЯ МАТЕРИАЛЛАРЫ

Нукус-Илим-2021

КБК 63.3 (5 Қар)
УОК 94 (575.172)
А 51

Аллаяр Досназаров хэм Қарақалпақстанның жаңа тарийхы //
Республикалық илимий конференция материаллары. ӨзРИА ҚБ
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты. – Нөкіс:
«Илим», 2021. – 108 б.

А.Досназаровтың жәмийетлик-сиясий ис-хәрекетинин нәтийжесинде бирден-бир миллий административлик аймақлық бирлик – Қарақалпақ автономиялық областы дүзилди, әйне оның күш-ғайраты нәтийжесинде жаңа жәмийетлик-сиясий шараятларда Қарақалпақ мәмлекетшилигиниң тиклениўине тийкар жаратылды. Оның өмиринен бир эпизод болған – қарақалпақ халқы ушын автономияны алыўдағы роли хэм әхмийети – хәр тәреплеме хэм терең изертлеўди талап етеди.

Мәмлекетлик ғайраткер Аллаяр Қораз улы Досназаровтың туўылғанына быйыл 125 жыл толды. А.Досназаровтың юбилей сәнесине бағышланған бул конференция топламда хәзирги ўақытта ӨзРИА ҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институтында илимий-изертлеу жумысларын алып барып атырған тарийхшы алымлардың хэм изертлеўшилердин илимий мақалалары орын алған.

Топлам материалларынан қәниге алымлар, тарийх пәни оқытыўшылары, магистр хэм бакалавр бағдарындағы студентлер пайдаланыўы мүмкин.

Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөли-
ми Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты
Илимий кеңесиниң 2021-жыл 10-сентябрьдеги №6 санлы қарары менен
баспаға усынылған.

РЕДКОЛЛЕГИЯ:

Аимбетов Н.К. — бас редактор.
Джумашев А.М. — жуўаплы редактор
Нуржанов С.У.
Сапарниязов А.
Опаев Б.

КБК 63.3 (5 Қар)
УОК 94 (575.172)
А 51

АЛЛАЯР ДОСНАЗАРОВ ӨМИРИ ХӘМ ОНЫҢ СИЯСИЙ ХЫЗМЕТИ

АЛЛАЯР ДОСНАЗАРОВ – АРДАҚЛЫ АЗАМАТ

Аимбетов Н.Қ.

*Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан
бөлими*

Елимиздің көп әсирлик тарийхы халқымыздың өз басынан кеширген бирталай ўақыялар менен терең мазмунға ийе мәдений хәм материаллық мийраска бай екенлигин көрсетеди. Ғәрезсизлик дәўиринде усы келешек әўлад ушын теңи тайы жоқ миллий мийрасымызды сақлаў хәм қәстерлеў, елимиздің еркинлиги хәм бийғәрезлиги ушын гүрескен батырларымыз хәм ардақлы азаматларымыздың исмин қайта тиклеў имканияты пайда болды. Бул жағдай бүгинги күни жәхән тарийхында сиясий лидерлер ролин ахмийетли болыўы себепли де өз актуаллығына ийе.

Өзбекстан Республикасының Президенти Ш.М.Мирзиёев тарийхты үйрениў, оннан сабақ алыў, миллий мийрасларымызды абайлап, қәстерлеў мәселесине үлкен итибар қаратып келеди. Ашық аспан астындағы музей деп есапланатуғын ески қалалар, жәхән тарийхы, илими хәм раўажланыўында өшпес из қалдырған тарийхый тулғалар, уллы илимпазлар хәм жазыўшы-шайырлар мийрасын сақлаў, жәмийет ағзалары арасында кеңнен нәсиятлаў жолға қойылды. Соңғы жыллары кешеги колониаллық сиясаттың қурбанлары болған Махмудхожа Бехбудий, Абдулла Авлоний, Абдулхамид Шолпан, Абдулла Қадирий усаған ағартыўшылар атын мәңгилестириў максетинде музейлер, қәстерли естеликлер орнатылып, дәретиўшилиқ мектеплер ашылмақта. Репрессия қурбанлары болған азаматларымыз естелигин мәңгилестириў бойынша Қарақалпақстан Республикасында да бир қатар жумыслар әмелге асырылмақта.

Усы қайғылы тарийхый дәўир хаққында сөз ете отырып, Өзбекстан Республикасының Президенти Ш.М.Мирзиёев былай деген еди: «Хәммеизге белгили, колониаллық дүзим дәўиринде мыңлап бийгүнә ўатанласларымыз қаза етилген. 1937-1953 жыллары Өзбекстанда 100 мың адам репрессияға ушыраған. Олардың 13 мыңы аяўсыз атып тасланған. Қаншадан-қанша шаңарақлар ўайран болып, перзентлери жетим қалды. Бир ғана 1937-1938 жыллардағы репрессия дәўиринде 7 мыңға шамалас

ұатанласластарымыз атылған. Бул инсанлар хақықый жетекши, алдыңғы қатар зыялылар, әдебият, мәдениет үлгилери, басқаша айтқанда, миллетимиздің, халқымыздың ең көзге көрінген көрнекли ўәкиллери еди. Көз алдыңызға келтириң, егер олар репрессияға ушырамағанда Ыатанымыздың раўажланыўы ушын, илим-билим, экономика, мәдениет хәм әдебиятымыз ушын қандай уллы ислерди қылған болар еди, халқымызды алға баслар еди»[1].

Тарийхымызда елдің көшин баслайтуғын уллы инсанлар көп болған. Олар өзлериниң ерлиги, ғайраты хәм жигери менен халықтың азатлығы хәм бийғәрез турмысы ушын гүрескен. Мине усындай ел қахарманы, халқының ардақлы азаматларының бири Аллаяр Досназаров еди.

Аллаяр Досназаров – жәмийетлик-сиясий ғайраткер, Қарақалпақстан Республикасының ирге тасын қойған қарақалпақ халқының ардақлы перзенти. 1924-жылы Қарақалпақ автономиялы ўәлаятын дүзиўдиң инициаторы хәм оны әмелге асырыўда белсене қатнасқан уллы тарийхий тулға.

Ол 1896-жылы бурынғы Әмиўдәрья бөлиминиң Көкөзек болыслығының Тербенбес аўылында (хәзирги Қараөзек районының Қарабуға аўылы) аймағында туўылған. Жаслайынан гедейликтин аўыр мийнетин көрип өскен. Жаслығынан мал бағып, мәрдикарлық етип күн көрген. Көп балалы шаңарақтан шыққан ол тыянақлы билим ала алмай, ересек бала болып Петро-Александровск (хәзирги Төрткүл), Хийўа қалаларында мәрдикарлық етип, жалланба жумысшы болып ислейди. Бул жерде оның көзқарасы өзгерип, дүнья танымы кеңейеди, турмыслық тәжрийбе арттырып, жәмийетлик раўажланыўы исине әсте ақырын қызыға баслайды.

Аллаяр Досназаров қарақалпақ халқының XX әсир биринши ярымындағы жәмийетлик-сиясий ғайраткерлери қатарындағы биринши миллий ўәкиллеринен еди. Алыс аўыллардан шыққан, турмыстың ғалма-ғаллығын, зардабын шеккен, халықтың турмысын, жағдайын жақсы билген ол өзиниң мийнеткешлиги, жигери хәм қайсарлығы нәтийжесинде дәўириниң жетекши буўыны болыўға еристи. Халқының аўыр турмысын жақсылаў жолын излеп, социаллық раўажланыў идеялары тәсири менен гүреске атланады. Улыўма алғанда, әсиримиз басында бизиң аймағымызда қәлип-лескен тарийхий жағдайлар Аллаяр Досназаровтай пидайы шахсларға елдің дүньяға танырлық бийик байрағын көтериў ўазып-асын жүкледі.

Тарийхий мағлыўматларға сүйенетуғын болсақ, Аллаяр Досназаров 1917-1918 жыллары жумысшы, 1918-1921 жыллары Қызыл армияда қатарында әскер хәм Хорезмде Қадағалаў комите-

тиниң баслығы, 1921-1923 жыллары Москвадағы Шығыс мийнет-кешлериниң коммунистлик университетинде тыңлаўшы болып, 1923-1924 жыллары Әмиўдәрәя белиминде жуўаплы лаўазымларда ислеп жүреди. Бәрхама алдыңғы қатарда жүрген Аллаяр Досназаров 1924-жылы Орта Азияда миллий-мәмлекетлик шегараластырыў ўақтында қарақалпақ халқының да өз мәмлекетшилигин тиклеў имканиятын сезе биледи хәм қарақалпақ халқына өз алдына автономия бериў хаққында мәселени Ташкент қаласында РКП(б) Орта Азия бюросы алдына көлденең қояды. 1924-жылы 14-октябрьде Москвада РСФСР Орайлық Атқарыў Комитетиниң II сессиясында шығып сөйлеп, усы мәселе бойынша минберден биринши мәрте қарақалпақ тилинде баянат жасайды.

Солай етип, Аллаяр Досназаровтың тиккелей қатнасыўында қарақалпақ халқы совет типиндеги миллий мәмлекетлик тизими дүзиледи. Ол жергиликли басқарыў уйымларының жумысын басқарып, қарақалпақ жерлерин 1925-жылы февральда I Шөлкем-лестириў съездинде дүнья картасында Қарақалпақ автономиялы областының пайда болғанын жәриялайды.

Ол гезде ўәлаяттағы жағдай жүдә аўыр еди, экономика раўажланбаған, халық турмысы төменлеп кеткен, басқарыўшы топарлар арасында өзара тартыс, келиспеўшиликлер хәуиж алып турған еди. Оның үстине орайлық басқарыў органларындағылар тик минез, қайсар Аллаяр Досназаровты шетлетиў мақсетинде хәрекетлер алып барады хәм ақыбетинде бундай сиясий ойындарда тәжрийбеси жоқ Аллаяр Досназаровты жумыстан алады. Оны Қазақстан Орайлық атқарыў комитетине жумысқа жиберип, аўырыўы себепли 1925-жылы гүзде Қарақалпақстанға областлық милициясының сиясий комиссары лаўазымына қайтып келеди.

1926-жылдан баслап өз оқыўын даўам еттириў ушын Орта Азия коммунистлик университетинде, кейин ала Москвадағы Шығыс халықлары коммунистлик университетинде тәлим алады. 1930-жылы оқыўды тамамлағаннан кейин оны Башқұртстан АССР ының Жумысшы-дийхан инспекциясы Халық комиссариатына жибереди. Сол жылдың октябринде Совет аппаратын тазалаў бойынша комиссиясына баслық етип тайынланады. 1931-жылы Москваға қайтып келип, «Металлстрой» мәмлекетлик қурылыс проекtleў трести басқарыўшысының орынбасары, кейин басқарыўшысы болып ислеиди.

1935-жылы «халық душпаны» ретинде қамаққа алынады хәм 10 жылға ҳүким етиледи. 1937-жылы Қарақалпақстанда басланған «буржуазиялық миллетшиллер» иси бойынша Аллаяр Досназаровтың жынайы иси қайта көрилип, атыў жазасын ҳүким етиледи. Сол гезде ол жаңа ғана 41 жаста еди.

Сталин өлгеннен кейин репрессияға ушыраған шахслардың жынайый ислери қайта көриле баслады. 1956-жылы 29-май күні КПСС Орайлық комитети Аллаяр Досназаровтың да исин қайта көрип шығыўды тапсырады. Бирак, бул жумыс бираз жылға созылып кетеди. 12 жылдан кейин, 1968-жылы 28-сентябрьде Қарақалпақстан илимпазлары хәм мәмлекетлик органларының бирнеше мүрәжатларынан кейин Аллаяр Досназаровтың «жынайый иси» тоқтатылып, ол айыпсыз деп табылды.

Аллаяр Досназаровтың толық ақланыўы ғәрезсизликтен кейинги дәўирине туўры келеди. Оның атын мәңгилестириў бойынша Өзбекстан Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими илимпазлары тәрәпинен бирқанша жумыс исленди. 1996-жылы тарийх, археология хәм этнография институтында А.Досназаровтың 100 жыллығына бағышланған биринши Республикалық конференция шөлкемлестирилген еди. Сол конференция нәтийжесинде Қарақалпақстан Республикасының пайтахты Нөкис қаласының орайлық көшелериниң бири Аллаяр Досназаровтың атына қойылып, сол көше бойында ҚМУ қасындағы майданшаға естелик орнатыў мақсетинде белги тас қойылды. 1997-жылы бул идея А.Досназаровтың туўылған жери Қараөзек районында оған естелик орнатылып, ширкет хожалықлары бирлеспесине оның аты берилди.

2006-жылы ӨзР Илимлер академиясы Президиумы басшылығында Аллаяр Досназаровтың 110 жыллығы атап өтилди. Уллы тулғаның атын мәңгилестириў мақсетинде конференция қатнасыўшылары Нөкис қаласында А.Досназаровтың үй музейин шөлкемлестириў, жаңадан ашылып атырған академиялық лицейине оның атын бериў, темир жол вокзалы алдындағы скверде естелигин орнатыў усыныс етилди. Арадан он төрт жыл өтип, 2020-жылы Нөкис қаласы аэропорты жанындағы скверде Аллаяр Досназаровтың бюсти орнатылды.

Бүгинги күнде де Аллаяр Досназаровтың атын мәңгилестириў бойынша иләжлар әмелге асырылмақта. 2021-жылы 16-апрель күни ӨзР Илимлер академиясы Қарақалпақ гуманитар илимлер илимий-изертлеў институтының басламасы менен бабамыз Аллаяр Досназаровтың 125 жыллығына бағышланған илимий конференция болып, оған республикамыздың жетекши алымлары қатнасып, оның өмири хәм искерлиги хаққында жаңа мағлыұматлар менен шығып сөйледи. Оның атын мәңгилестириў бойынша бир қатар усыныслар айтылды.

Усы жағдайларды есапқа алған халда Республикамыздың тийкарғы хаўа дәрўазасы болған Нөкис аэропортына Аллаяр Досназаровтың атын бериў бүгинги күнде жасларды тәрбиялаў,

оларда ўатан сўйиўшилиқ ҳам миллий қадириятлық сезимлерин қалиплектириў исине де унамлы тәсир етеди деп ойлаймыз.

Тарийх – бул келешек тийкары, тарийхтағы уллы тулғалар – халық мақтанышы. Президентимиз айтқанындай, кешеги «колониаллық дүзими дәўиринде миллион-миллион гүнасыз инсанлардың өмири зая болғанын, қаншадан-қанша шаңарақлар бүлинип, көплеген нәрестелер жетим қалғанын тарийх, бүгинги ҳам келешек әўлад ҳеш қашан умытпайды» [1]. Яғный, биз тарийхтан жуўмақ шығарып, қайсы бир дәўирде болмасын, ел азатлығы, миллий раўажланыў ҳам абадан турмыс кешириўи бизин мәмлекетимизде алып барып атырған реформалардың тийкары болып табылады. Бүгинги ерисип атырған жетискенликлеримиздин тийкарында халқымыздың ардақлы азаматларының қахарманлық гүреси, пидайы ис-хәрекетлери болып, олар мәңги есимизде сақланады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. <https://president.uz/ru/lists/view/3821>

АЛЛАЯР ДОСНАЗАРОВ ӨМИРБАЯНЫ БОЙЫНША АРХИВ ХҲЖЖЕТЛЕРИ

Кошанов Б.А.

*Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети,
Нөкис қаласы*

Арадан 125 жыл өтсе де халқымыздың ардақлы перзенти Аллаяр Досназаров өмирбаяны бойынша архив хўжжетлери, қатыкулақ аталарымыздың еске түсириўлери, газета материаллары, суўретлер табылмақта.

Тарийхшы ағамыз Бахауаддин Алланиязов Москвадағы бурынғы Орайлық партия архиви, Ташкенттеги Президент администрациясы архиви, Нөкистеги Жоқарғы Кеңес ҳам Орайлық мәмлекетлик архивинен Аллаяр Досназаровтың өмирбаяны бойынша жүзлеген архив хўжжетлерин илимий айланысқа киргизди. Филолог ағамыз Қырықбай Байниязов Уфа, Қызыл Орда, Москва архивлеринен, халық аўзынан көплеген бақалы материалдарды тапты. Мениң өзим де Москва, Ташкент, Нөкис архивле-

ринде Аллаяр Досназаров бойынша хужжетлерди таўып, газета-журналларда мақалалар басып шығардым.

Деген менен, баспа сөзде Аллаяр Досназаров өмири бойынша ақылға муўапық келмейтуғын мағлыўматлар пайда болды. Бунда жазыўшылар менен журналистлердин, улыўма тарийх илиминен алыстағы адамлардың пикирлери баян етилмекте [1].

Туўылған жылы хэм жери ҳаққында: Өзбекстан Президенти администрациясы архивинде табылған хужжет бойынша Аллаяр Досназаров 1896-жылы Әмиўдәрья бөлими Шымбай уезди Көкөзек болыслығында туўылған. Кейинги жыллары туўылған аўылы анықланып, бир варианты Қарабуға аўылы болып, урыўы ырғақлы болып шығады, екинши вариантта аўылы Тербенбес болып, урыўы мүйтен болып шығады. Тарийхый географияны билген илимпаз Тербенбестин теңизге жақынлығын көрсетип өтеди.

Аллаяр Досназаровтың мийнет искерлиги ҳаққында: Жети жастан 13 жасқа шекем Аллаяр атамыз шопан, аспаз, жергиликли курғын адамлардың үйлеринде жумысшы болып ислейди. 14 жаслы Аллаяр Хийўа шәхәринде талап излеп кетип, «Ярославль» пахта тазалаў заводында майлаўшы, қазан қайнатыўшы, аспаз, қараўыл болып ислейди.

Аллаяр Досназаровтың 1916-жылғы Хийўа ханлығындағы хэм Әмиўдәрья бөлиминдеги қозғалаңларға қатнасқанлығы ҳаққында әпсаналар тарқалмақта [1].

1916-жылғы халық қозғалаңлары бойынша өз ўақтында бир қатар тарийхшылар мийнетлер дөретти[2]. 1916-жылдың тарийхый ўақыялары халық аўызеки дөретиўшилигинде өз сәўлесин тапты [3, 81-102 бб.]. 1916-жылы 24-июль күни Әмиўдәрья бөлими Төрткүл уездине қараслы Сахтияң ақсақаллығында 200 ден артық еркек хэм ҳаял-қызлар қозғалаң көтерди [4, 17-б.]. Қозғалаң қатнасыўшысы Сулайман Бўриев 74 жасар болыс Садық Баяқовты айбалта менен шаўып өлтиреди [5, 11-б.].

1916-жылы 25-июль күни Шымбай қаласында уезд бойынша абыройлы ақсақаллар жыйналды: Нәўпир болыслығынан Өтеп Қасым улы, Сырымбет ақсақал, Мамбетназар Қазы улы, Абдимурат ақсақал, Кегейли болыслығынан Изеке ақсақал, Көк өзек болыслығынан Темирхан аға, Жақсымурат болыс, Юнус қазы, Мағзам ийшан, Сейтназар ҳажы – жәми 11 ақсақал Шымбай пристави алдына бармақшы болды. Лекин патша администрациясы оларды қабыл қылмады [6, 3-б.].

29-июль күни Шымбай участкасының көпшилик болыслықлары халқы пристав алдына келди. Қозғалаңшылар саны 1000 нан артық болды. Ахмедова, Жумагул кемпир, Саҳибжамал, Мырза-

гул, Гулбиби, Сарыгул, Хатиша, Ханипа, Разия, Эпек, Шахзада, Сарпыкыз, Кенжебике, Каракөз исми хаял-қызлар қатнасқаны жөнінде 1926-жылы қозғаланның 10 жыллық юбилейи алдында еске түсирулерде баян етилген [7, 4-б.].

Сарыбийдеги июль қозғалаңы қатнасыушылары Бөрибай Салманов, Алланиёз Худайназаров, Давлат Ешимбетов, Жаббор Қўшиқ, Султан Жабборбергеновлар белсенділік көрсетті. Аёз Тўти Ўразбайғамованың исми халық ядында бүгінгі күнге шекем сақланып қалды.

Сарыбий қозғалаңы иси бойынша 28 адам жазаға тартылып, олардан Юсуп Матжанов, Асмет Абдуллаев, Шаримбет Хўжаев, Қодир Авазбой Жалиев өлим жазасына, Қаландар оқсоқол Ибайдуллаев, Абуль Джабаев, Иржан Аvezбайджалиевлар өмірлік сүргінге, және 11 адам 12 жыллық мүддетке қаторға жұмыстарына ҳүким қылынды. Кейін өлим жазасы 20 жыллық қаторға, өмірлік сүргін 10 жылға өзгертілді, 12 адам ақланды [8, 78-б.].

Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңеси архивінде жәмленген 1926-жылғы еске түсрулер тийкарынды төмендегі 18 адамның исми-шәрипин қайта тикледік: Темирхан Базарбай улы, Жугинисбай Ахмет улы, Жаксымурат, Кулымбет Жаримбет улы, Хакимнияз Төренияз улы, Еримбет Избасар улы, Изеке ақсақал, Алламурат ақсақал, Көптлеу Айтымбет улы, Майкыман, Өтемурат, Абдижамал, Қара бала, Бегис, Султан, Мағзаддин, молла Абидулла [9, 39-б.].

Кулласы, архив дереклери хәм халық тарийхый қосықлары Аллаяр Досназаровтың 1916-жылғы қозғалаңларға қатнасын тастыйықламайды. Аллаяр Досназаров искерлиги хәккында ири монографиялар дөреткен Бахауаддин Алланиязов хәм Қырықбай Байниязовлар хәм оның 1916-жылғы қозғалаңларға қатнасын әпсана деп есаплайды [10, 34-б.].

Ташкенттегі Өзбекстан Миллий архивинен 1916-жылғы Хийўа ханлығындағы Әўезжан хожа халық көтерилиси материалларын изертлеп көрдик, қатнасыушылары арасында Аллаяр Досназаровты таппадық, демек, көтерілиске ол қатнаспаған. Мардикарда Россияның қайсы аймақларында болғаны бизлерге нәмәлим болып турыпты.

Аллаяр Досназаровтың әскерий хәм сиясий хызмети хәккында: 1917-жылы Аллаяр Досназаров сиясий ўақыяларға қатнаса баслайды. Лекин 1917-жылғы 11-12 декабрьде ески Төрткүлде болып өткен аўдарыспақта оның изи жоқ.

1918-1921-жылларда А.Досназаров биринши Түркстан армиясы үшінши, төртинши полклары курамында Қарақалпақстан, Хорезм, Ташаўыздағы саўашларға қатнасады. А.Досназаровқа

әхмийетли ислердің бири полктың қадағалау комиссиясын басқарыуы тапсырады. 1921-жылдың орталарында Түркстанның 1 ши атқышлар хәм 1 ши атлы әскерлер дивизиялары әскерлери оған үлкен исеним билдирип, Түркстан Компартиясының VI съездине шешиуши дауыс пенен қатнасуы ушын делегат етип сайлады. Оған берилген мандатта: «Усы мандат биринши Түркстан атқышлар дивизиясының еккинши партия конференциясының делегаты, ағзасы Аллаяр Қоразович Досназаровқа бериледи, себеби ол ТКП үлкелик VI съездининң делегаты. 14-18 июльдағы дивизиялық, партконференцияда сайланды хәм биринши атқышлар және биринши атлы әскерлер дивизияларының 3450 әскерий ўәкили болып табылады. 1921-жыл 20-июнь» деп көрсетилген.

1921-жылдың 10-августында Хорезм хукумети Аллаяр Досназаровты терең билим алыу ушын Москвадағы Я.М.Свердлов атындағы Шығыс мийнеткешлериниң коммунистлик университетине оқыуға жибереди. Оқыу барысында, Хорезм компартиясы оны Қоңырат райкомының жууаплы секретары етип тайынлады. 1923-жылы 31-июльде Түркстан компартиясы Әмиўдәрәя ўәлаятлық партия комитетине жумысқа өтеди. 9-августта Шымбай уездлик қалалық партия комитетиниң ықтыярына жумысқа өтеди.

1923-жылдың ноябрь айында Әмиўдәрәя ўәлаятының IX съезди шақырылды, усы съездге Шымбай уездинен шешиуши дауысқа ийе болған ол делегат болып сайланды. Сайлаулар ўақтында да, Әмиўдәрәя ўәлаятының IX съезди жумысында да ол бир шетте бақлаушы болып қалмай, оның барлық жумысларына, додаланған, талқыланатуғын мәселелерине араласып, тартынбастан қатнасты. Елде санаатты, аўыл хожалығын, ширкетшиликти хәм басқада тараўларды раўажландырмай турып, халықтың турмысын, усы артта қалған үлкениң экономикасын көтерю мүмкин емеслигин түсиндирди. Оның бул инталы хәм зәрүрли болған мәселелер дегерегиндеги басламаларын этирапындағы жан күйер ел азаматлары қоллап қуўатлады. 1923-жылдың 19-ноябринде Түркстан компартиясы Әмиўдәрәя ўәлаятлық, қалалық атқарыушы бюросының мәжилиси болып, онда Пүткил Түркстан үлкелик советлериниң съездине Қарақалпақстан делегатлар сайлау бойынша мәселе қаралды. Аллаяр Досназаров усы съездге сайланатуғын делегатлардың сан хәм сапалығы бойынша да өз сөзин айтып, тайсалмастан туўры пикирлерин билдирди. Бюро мәжилисинде съездге 15 делегат сайлау кереклигин хәм оның қурамына Аллаяр Досназаровты да киргизиў жөнинде шешим қабыл етти. Бул, Досназаровтың күннен күнге кең жәмийетшилик, халық арасында нағыз ел перзенти екенлигин хәм оның абы-

райының өсип баратырғанын көрсетти. Себеби, ол сайлау ўақтында толық даўыс алып, делегат болып сайланды.

1924-жылдың январь айында Ташкент қаласында Пүткил Түркстан үлкеси Советлериниң XII съезди ашылды. Аллаяр Қоразович Досназаров съездтиң жумысына белсене қатнасты. Усы съезд тамам болғаннан кейин Түркстан ўалаятының жер ислери бойынша халық комиссары А.Қ.Досназаровты Әмиўдәрья ўалаятлық тоғай хожалығының баслығы етип тайынлады. 1924-жылдың 24-майында Төрткүл уездиниң Шорахан районында барлық комячейка секретарларының кеңеси болып өтеди. Сол кеңестиң қарарына муўапық А.Досназаровты Төрткүл мәмлекетлик пахта тазалау хәм тери заводына жибереди. Ол жерде Досназаров партияның тапсырмасын булжытпай орынлап үлкен исенимге ийе болады. 1924-жылдың 14-мартында Төрткүл қаласында комячейкалардың мәжлиси болып өтті.

А.Досназаров ислесип атырған жолдаслары арасында үлкен абырайға ийе болғанлығы сезилди. Себеби, оны атқаруу бюросының ағзасы хәм уездлик партия конференциясына қарсылық көрсетпестен бир ауыздан делегат етип сайлап үлкен исеним билдирди. 1924-жылдың 19-21 мартында Шорахан уездлик қалалық партия конференциясы болып өтті. Конференцияға 34 делегат қатнасты. Досназаров конференцияда шығып сөйлеп, сондай-ақ ўалаятлық партия комитетиниң адресине басқада бир қатар кемшиликлерди тартынбастан хәм ашық түрде айтты. Әсиресе, санатты, ауыл хожалығын раўажландырыўдағы, соның ишинде жергиликли миллет ўәкиллери арасынан кадрлардың күтә аз таярланып атырғанлығын жан күйдирип айтты.

Аллаяр Досназаровтың өмир тарийхын изертлер екенбиз, оның баянатларын, таярлаған хужжетлерин оқыр екенбиз, оны көрген, ислескен адамлар менен сөйлесер екенбиз – оның ең бирден бир минезиниң бири- тазалығы, қатаң тәртипшилиги, талапшаңлығы, принципиаллығы хәм хәр бир исти, мәселени қараса майдашўйдесине шекем тексерип, анализлеп соннан кейин барып бир қарарға келетуғынлығын көремиз.

1924-жылдың 31-мартында Әмиўдәрья ўалаятлық IV партия конференциясы ашылды. Конференцияда ўалаятлық партия комитети менен ревизия комиссиясының есабы тыңланды хәм ол бойынша қызғын додалаўлар болды. Конференцияда А.Досназаров тағы да сөз алып шығып сөйледі. Бир қатар әхмийетли мәселелер дөгерегинде тоқтап өтті. Ўалаятлық партия комитетиниң секретары конференцияның жуўмақлаўында сөз сөйлеп, ўалаятлық партия комитетиниң, оның секретарының атына атап көрсетилген кемшиликлерди мойынлады.

VI ўэлаятлық партия конференциясында А.Досназаров ўэлаятлық партия комитетиниң қадағалаў комиссиясының баслығы болып сайланады. А.Досназаров усы жумыста ислеп көп тэжирийбе арттырады, өзін сиясий жақтан оқымыслы, искер хэм талапшан, хақыйкатшыл басшы сыпатында көрсетеди. Соның менен бирге ол миллий мәселелер, мәмлекетлик дүзим хуқық мәселелеринде де өз үстинде ислеп, оқып үйренеди. Қарақалпақ халқының келешек тэғдири хаққында өз жолдаслары менен көп сөйлеседи. Қарақалпақ халқын өз алдына республика, миллет есабында танытыўды қолға алыў кереклигин ойласады хэм бул исте бираз хәрекетлер алып барады.

Қарақалпақ автономиялы областы шегарасын белгилеў хаққында: 1924-жылы март айында басланғаны менен Қарақалпақ автономиялы областы шегарасы мәселеси октябрь айында көтерилди. Сонын ушын Аллаяр Досназаров басшылығында илимий экспедиция шөлкемлестирилиўи хаққындағы әпсаналар, оның Үстирт тегислигине шығыўы архив хужжетлеринде тастыйықланбады. Орта Азияда миллий-аймақлық шегаралаў мәселесинде 1873-1917-жылларда рус илимпазлары дүзип кеткен топографиялық карталар колланылды. Кремльде И.В.Сталин кабинетинде Қарақалпақстанның Үстирттеги шегарасы сызғыш пенен белгиленди.

Жуўмақлап айтқанда Аллаяр Досназаровтың өмирбаяны хэм искерлигине байланыслы архив хужжетлери Москвадағы бурынғы Орайлық партия архивинде, Миллий қәуипсизлик комитети архивинде сақланбақта. Келешектеги ўазыйпа – усыларды илимий айланысқа киргизиў, Аллаяр Досназаров хаққындағы хужжетлер топламын баспадан шығарыў, оның макалаларын китап қылып шығарыўдан ибарат.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Әлиев А. Парыз. Роман. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1986; Султанов А. Дөхмет. Роман // Әмиўдәрья. 1996. №5-9; Султанов А. Елим деген ер еди. Роман. – Нөкис: Билим, 2018.2. Алексеенков П. Хивинское восстание 1916 года. – Ташкент: САНИИР, 1930; Турсунов Х. Восстание 1916 года в Средней	Азии и Казахстане. – Ташкент: Госиздат УзССР, 1962; Непесов Г. Победа советского строя в северном Туркменистане (1917-1936 гг.). – Ашхабад: Изд-во АН Туркменистана, 1950; Досумов Я.М. Очерки истории Каракалпакской АССР (1917-1927 гг.). – Ташкент: Изд-во АН Узбекистана, 1960; Төреев А. Каракалпакстанда 1916-жылғы

- халқ көтерілиси. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1967; Төреев А. XIX ғасырдың ақыры XX ғасырдың басында қарақалпақ үлкесінде дийханлар хәрекеті. – Нөкис, 1991; Құшжонов О., Полвонов Н. Хоразмдаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар ва ҳаракатлар (XIX аср икинчи ярми – XX аср биринчи чорағи). – Тошкент: Abu matbuot-konsalt, 2007; Қарақалпақстанның жаңа тарийхы. Қарақалпақстан XIX ғасырдың екінші ярымынан XXI ғасырге шекем. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2003. – Б.111-124; Джумашев А.М. Восстание 1916 года в низовьях Амударьи // <http://kutbilim.kg/2018/09/21/vosstaniya-1916-goda-v-nizovyah-amudari/>; «Шахстың тарийхтағы роли». Қарақалпақ халқының ардақлы перзенти Аллаяр Досназаровтың туыылғанына 110 жыл толыуына бағышланған Конференция материаллары. – Нөкис, 2007.
3. Испандияр хан, Хожели ўақыясы. Өтеш батыр ҳаққында. Шымбай //Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. Т.77-87. – Нөкис: Илим, 2014. – 81-102-бб.
 4. Ўзбекистон Миллий Архиви. И-1-фонд. 12-рўйхат. 1950-иш, 17 варақ.
 5. Ўзбекистон Миллий Архиви. И-125-фонд. 1-рўйхат. 5279-иш, 1 варақ.
 6. Қорақалпоғистон Республикаси Жукарғи Кенеси архиви, 1-фонд, 155 йигдирма, 304 иш, 3 б.
 7. Қорақалпоғистон Республикаси Жукарғи Кенеси архиви, 1-фонд, 155 йигдирма, 304 иш, 4 б.
 8. Абдурахимова Н.А., Садыков А.С., Шамамбетов Б. Политические процессы в Туркестане (1905-1917). -Нукус: Каракалпакстан, 1988. - 78-б.
 9. Қорақалпоғистон Республикаси Жукарғы Кенеси архиви, 1-фонд, 155 йигирма, 570 иш, 39-б.
 10. Алланиязов Б. Аллаяр бас болды Қарақалпаққа. (А.Досназаровтың өмирбаяны жолынан). – Нөкис: Қарақалпақстан, 1996. – 56-б.; Байниязов Қ. Аллаяр Досназаров. – Нукус: Каракалпакстан, 1991. –34-б.

«БОРАНБАЕВ ВИНОВНЫМ СЕБЯ НЕ ПРИЗНАЛ» (к 125-летию со дня рождения)

Балтабаева К.Н.

Казахский Национальный университет им. аль-Фараби

В 2021 г. исполняется 125 лет со дня рождения ярких представителей каракалпакской и казахской политической элиты – Аллаяра Коразовича Досназарова и Каная Боранбаевича Боранбаева. Выходцы из крестьян-бедняков колониальных окраин царской России, вовлеченные переломными событиями XX века в новые вихри общественного развития, одновременно вступили в ряды большевиков: в ноябре 1918 г. – Канай, а месяц спустя – Аллайяр. Несколько отличался лишь род их занятий. Аллайяр имел «14-летний стаж рабочего до революции» [8. с. 116], в том числе на хлопкоочистительном заводе в Хиве, кочегаром в Турткуле, позже, в советское время, получил политическое образование в Москве. Канай окончил мужскую классическую гимназию в Верном (ныне – г. Алматы) и три курса юридического факультета Варшавского университета.

Аллайяр Досназаров и Канай Боранбаев не служили ни в царской, ни в белой армиях. Наоборот, по словам Аллаяра, «держа винтовку в руках» выступали против врагов революции. О таких писали «революцией призванные». Увлеченные романтикой и революционной психологией, социальной утопией о «светлом коммунистическом будущем», верой в справедливую национальную политику, они стали опорой новой советской власти. Изменения в карьере молодых большевиков происходили тогда очень быстро из-за острой востребованности грамотных на всех «фронтах» как военных, так и трудовых. Однако подбор и расстановка руководящих кадров, в том числе национальных, осуществлялась через институт номенклатуры, направленный на контроль за кадрами, на своевременное перемещение с партийной на советскую работу, с военной на гражданскую и наоборот. Исключение из рядов партии расценивалось тогда как личная и профессиональная катастрофа. Коммунистическая партия создала тотальный контроль административно-командной системы. Именно эта система и определила трагическую судьбу Аллаяра Досназарова и Каная Боранбаева – законопослушных граждан и подданных первого в мире социалистического государства – Советского Союза. Аллайяр и Канай с начала 30-х годов прошлого столетия подверглись необоснованным арестам, гонениям, каторжному труду в исправительно-трудовых лагерях, политическим репрессиям. Как

известно теперь, применение «мер физического воздействия» во всех тюрьмах и лагерях НКВД разрешил ЦК ВКП(б).

Аллаяр Досназаров отбывал наказание в Соловецком лагере принудительных работ особого назначения, а Канай Боранбаев – на Дальнем Севере, где согласно совершенно секретному постановлению ЦК ВКП(б) от 11 ноября 1931 г. «О Колыме» [1. - с. 18] создается государственный трест «Дальстрой» с беспрецедентными полномочиями по форсированной колонизации края, создания жестко централизованной лагерной экономики за счет труда заключенных на добыче золота и олова. Как известно, еще 13 октября 1923 г. СНК СССР обязывал ОГПУ при организации Соловецкого лагеря «немедленно приступить к организации труда заключенных для использования сельскохозяйственных, рыбных, лесных и прочих промыслов и предприятий» [2. – с. 29-30].

Однозначно и сегодня не можем утверждать, что в обществе пришло понимание того, что большевистский террор – это фатальное порождение сущностной природы тоталитарного режима. В тисках государственного насилия оказались все народы многонациональной советской империи и многие иностранные подданные на территории СССР. Например, только за период с 1 октября 1937 года по 1 января 1939 года в исправительно-трудовых лагерях Советского Союза численность узбеков возросла с 21579 чел. до 26907 чел., казахов – с 10492 чел. до 19653 чел. [2. – с. 411].

«Материк» для Аллаяра Досназарова и Каная Боранбаева остался в их прошлой жизни, они были заточены на островах смерти, где жизнь человека стала своего рода предметом государственной тайны. Вдали от родной земли и семейного очага завершили они свой жизненный путь. Неизвестна точная дата и место смерти Аллаяра Досназарова. 15 января 1938 г. был расстрелян Канай Боранбаев. Нет на земле могилы Аллаяра Коразовича и Каная Боранбаевича. Справедливость в их семье пришла через три десятилетия и то сразу не в полной мере, хотя оба были реабилитированы в связи с отсутствием состава преступления: в 1963 году – Канай Боранбаев и в 1968-м – Аллаяр Досназаров. В Казахской советской энциклопедии, вышедшей на казахском языке после реабилитации К. Боранбаева очерк о нем не был представлен. Человек, стоявший у истоков государственности страны и органов прокуратуры и суда, был предан забвению. О его причастности к важным событиям национальной истории не вспоминали.

Жизненное кредо патриотов Аллаяра Досназарова и Каная Боранбаева составляли Свобода и Независимость народа. Каждый

из них, исходя из собственного представления исторической конъюнктуры того времени и практического опыта, прилагал усилия по защите и продвижению интересов своего народа. Аллаяр Коразович, отстаивая автономию Каракалпакии, апеллировал в условиях жесткого центрального управления национальными районами и удаленности от центра к высшей московской партийной инстанции в политических спорах с руководителями Казахской АССР при решении текущих политических проблем, пресекая снисходительное отношение к своему народу и его судьбе, выступая против государственного этноцентризма. Канай Боранбаев дважды был в Сындыне и организовал массовое возвращение казахов-беженцев, пострадавших от карательных акций царских войск, вооруженного правительством казачества и переселенцев при подавлении национально-освободительного восстания 1916 года в Казахстане и Средней Азии, а также от гражданского противостояния белых и красных.

Именно в контексте отечественной истории Каракалпакстана и Казахстана и в целях полной юридической и политической реабилитации жертв политических репрессий тоталитарного коммунистического режима мы отдаем сегодня дань уважения сыновьям двух братских народов. Новые доступные архивные материалы, вовлекаемые в научный оборот, безусловно, способствуют современному осмыслению уроков репрессий, отвечают актуальным задачам по воспитанию патриотизма и гражданственности, гуманизма и толерантности через судьбы и личную трагедию политических деятелей 20-30-х годов XX века. Историю не переделать, но рефлексирова о произошедшем, мы должны извлекать уроки для настоящего и будущего поколений наших братских народов.

Партийное руководство Казахстана не смогло обеспечить стабильность кадрового состава наркомов юстиции и прокуроров с момента создания 26 августа 1920 г. автономной республики и ее преобразования в союзную по Конституции 1936 года. К апрелю 1939 г. сменились 14 наркомов юстиции, из них 11 были репрессированы. Под высшую меру наказания – расстрел – подведены 8 первых руководителей Наркомюста, в том числе Канай Боранбаев. Его коллега Садуакас Мамбеев, член РКП(б) с 1920 года, после отбытия 10-летнего заключения в лагере был вновь арестован в 1949 г. и отправлен на постоянное поселение в Сибирь. К 8 годам заключения в ИТЛ был приговорен нарком Мырзагул Атаниязов, к 20 годам – Баймухамед Чагиров, арестованный 4 апреля 1939 г. Народные комиссары юстиции Казахстана одними из первых стали жертвами тоталитарного режима, поэтому прокуратура в силу сложившихся обстоятельств не могла осуществлять в пол-

ной мере свою правозащитную функцию, ибо в стране победившего социализма – «от Москвы до самых до окраин, с южных гор до северных морей» – царил беспредел.

Жизненный путь Каная Боранбаева кратко, без лишних комментариев, очерчен в документах, которые автор получил из Информационного центра Управления МВД России по Магаданской области и впервые вводит в научный оборот, как и обнаруженные документы столетней давности Центрального Государственного архива Республики Казахстан.

Канай Боранбаев родился в 1896 г. в ауле № 7 Кастекской волости Верненского уезда Джетысуйской губернии. 15 января 1925 г., заполняя послужной список прокурора Киргизской республики, разборчивым почерком, красными чернилами он пишет: «Вступил на службу в 1918 году в Ташкенте секретарем и помощником чрезвычайного комиссара Семиречья. Пробыв на этой должности месяц, был назначен членом комиссии в Китай, в Кульджу. Там пробыл около 4 месяцев. По возвращении был избран членом областного исполнительного комитета и его президиума. В 1919 году был отозван в Ташкент и избран членом Краевого бюро партии. Оставался там работать членом и секретарем до 20 года. После же переведен в Джетысу по организации партии и мусбюро. В конце этого года был назначен членом Военного трибунала Туркфронта при третьей дивизии. Здесь прослужил до 21 года, затем назначен членом облчека во время проведения земельной реформы, состоял заведыванием следственной частью. На последней должности оставался до конца 22 года. В начале 23 года назначен уполномоченным в Киркрае, в Чугучаке по реэвакуации киргиз-беженцев. В конце этого года был назначен областным прокурором Джетысу. На этой должности пробыл весь 1924 год, до перевода меня на должность прокурора КССР. № приказов не имею. Точно сказать месяц и число моих перемещений в течение моей службы затрудняюсь, боюсь ошибиться» [20. Л. 1-3].

Деятельность советских государственных учреждений, в том числе и Наркомата юстиции Киргизской АССР, всецело направлялась правящей Компартией. Наркомюст должен был согласовывать с партийными органами любые назначения, перемещения работников прокуратуры. В протоколах Секретариата Киргизского крайкома РКП(б) все обращения Наркомюста оформлены как «просьба» [13. Л. 12]. Младшие помощники прокурора республики также утверждались крайкомом [11. Л. 66 об.] – всесильным органом для местной власти и коммунистов, но бессильным перед Москвой и ЦК ВКП(б).

4 ноября 1924 г. закрытое заседание бюро Киргизского обкома РКП(б) решило: «Вместо мобилизованного на низовую работу тов. ИРАЛИНА НКЮста КССР назначить тов. Боранбаева, отозвав его из Туркеспублики для работы в КССР» [3. Л. 20]. Через 9 дней, 13 ноября Большой президиум Киргизского Центрального Исполнительного Комитета по вопросу «Об использовании работников» постановил: «9. Тов. ИРАЛИНА от должности Наркомюста освободить и назначить временно исполняющим таковую тов. БАРАМБАЕВА» [4. Л. 9]. Секретарь-протоколист записал фамилию Боранбаева не верно, затем ошибка тиражировалась в партийных и советских документах.

27 ноября 1924 г. К.Боранбаев подписывает в Оренбурге приказ Народного комиссариата юстиции Киргизской АССР: «На основании постановления КЦИК с сего числа вступил в исполнение обязанностей Прокурора КССР, о чем и объявить по прокурорскому надзору и сообщить в КЦИК и Обком РКП(б)» [22. Л. 5]. Практически в это же время его ровесник Аллайр Досназаров по решению Киробкома был утвержден ответственным секретарем Обл. Орг. Бюро РКП(б) Кара-Калпакской области, где, по словам самого Аллаяра Коразовича, «пришлось потратить значительно сил по созданию автономной области» [8. с. 116].

Среди комиссаров юстиции Казахстана в 20-30-е гг. прошлого века лишь Шафкат Бекмухамедов и Канай Боранбаев являлись юристами. Остальные наркомы, как правило, были по профессии учителями, выпускниками учительской семинарии Уральска, Омска, Актюбинска, некоторые прошли ускоренную подготовку на Высших юридических курсах при Наркомюсте в Москве, Коммунистическом университете при ЦК ВКП(б).

По инициативе наркома Боранбаева председатели губернских судов и прокуроры, а в уездах – помощники прокуроров были допущены на заседание бюро губкомов и укомов партии с совещательным голосом [12. Л. 13]. К.Боранбаев – делегат V Всекиргизского съезда Советов [23. Л. 26], который 19 апреля 1925 г. принял историческое решение о переименовании Киргизской АССР в Казахскую АССР и города Ак-Мечеть – в Кызыл-Орду. К съезду нарком Боранбаев подготовил информацию о прокурорском надзоре, деятельности судебно-следственных органов и нотариальных контор. «В течение последних 3 месяцев имело место 22 случая перемещения и отзыва работников Прокуратуры, из них 18 постановлением партийных организаций. Число это непомерно велико, составляя 1/3 наличных штатов губернских прокуроров. Необходимо подобному явлению положить предел», – подчеркивал Наркомюст КАССР в докладе-отчете за первое полу-

годие 1925 г. [7. Л. 383 об.]. Эта справедливая критика задевала краевое партийное руководство.

К.Боранбаева, находившегося на посту наркома полгода, сменил Садуакас Мамбеев, который не был делегатом V Всекиргизского съезда Советов и свой неожиданный карьерный рост связывал с именем секретаря Казкрайкома Николая Ежова – будущего главы НКВД Союза ССР. С 27 мая 1925 г. К.Боранбаев – прокурор при НКЮ [14. Л. 31]. В этот же день Николай Ежов извещает наркома Мамбеева: «Краевой комитет тов. Боранбаева, быв[его] НКЮста, отправляемого в отпуск, оставляет для работы в качестве Пом. Прокурора Казреспублики на одной из свободных должностей. Это вызывается необходимостью сохранения содержания, удовлетворение тов. Боранбаева всеми видами пособия во время переброски в Кызыл-Орду» [17. Л. 33]. Однако в новом составе Коллегии Наркомюста юрист Боранбаев не был представлен [18. Л. 58].

По решению крайкома партии он был направлен в распоряжение Актюбинского губкома с рекомендацией использовать в качестве губернского прокурора [24. Лл. 31, 32-32 об.]. 6 декабря 1925 г., работая в должности прокурора Уральской губернии, К.Боранбаев обратился с заявлением об увольнении по собственному желанию: «Работа в течение семи лет в судебных органах, сначала в чека, военных трибуналах, затем по линии прокуратуры; подорвал свое здоровье. В настоящее время страдаю в сильной степени нервным расстройством» [10. Л. 37]. Его ходатайство было удовлетворено и 19 декабря 1925 г. стал последним рабочим днем в прокуратуре.

В 1926-1928 гг. К.Боранбаев – председатель Сельскохозяйственного банка. С 1928 г. жил сначала в Киргизии, потом в Узбекской ССР. К этому времени – беспартийный, но на учете в ОГПУ. В двух документах НКВД зафиксированы причины исключения из партии: «за троцкистские выступления» и «за незаконный арест бедняка Талиспаева» [16. Л. 1].

С 1931 г. К.Боранбаев – зоотехник Народного комиссариата земледелия в Узбекистане, директор совхоза «Кызыл чарвадор» («Красный животновод»). Но уже на следующий год был арестован и 22 декабря 1933 г. осужден Особым совещанием при Коллегии ОГПУ по ст. 58-10 Уголовного кодекса РСФСР на 3 года как «один из руководителей контрреволюционной казахской националистической организации «Казахская социал-демократическая партия». Такое тяжелое обвинение не давало Боранбаеву шанса быть оправданным по сфабрикованному делу, а решение антиконституционного Особого совещания было окон-

чательным и обжалованию не подлежало. 1 августа 1935 г. он отбыл срок наказания за вымышленную чекистами казахскую партию и членства в ней.

Но фактически Боранбаев и не был на свободе: 15 декабря 1935 г. Особое совещание НКВД СССР принимает по делу № 17957 /Узб. решение о заключении Боранбаева по ст. 66 Уголовного кодекса Узбекской ССР за контрреволюционную деятельность в ИТЛ сроком на 5 лет, ведя отсчет лишения свободы с 1 октября 1935 г. [6. Л. 8]. Из Средней Азии он был направлен 5 января 1936 г. в Сибирский ИТЛ. «Находясь в лагерях НКВД УзССР, среди заключенных проводил антисоветскую агитацию, высказывал свои контрреволюционные националистические взгляды и настроения. Пропагандировал контрреволюционные троцкистские взгляды, распространял провокационные слухи о якобы начавшейся войне Японии против СССР и о возможности скорого падения Советской власти, также вел провокационные разговоры с з/к з/к о возможности организации массовых побегов из лагеря и т.п.», – подчеркнуто в «Меморандуме имеющихся материалов на заключенного Боранбаева Каная по состоянию на 24 декабря 1937 г.».

Ордер на новый арест был датирован 13 декабря 1937 г. с заключением под стражу районного отдела НКВД по Южному горнопромышленному управлению треста «Дальстрой» по списку IV-го, секретно-политического отдела [19. Л. 2]. Понятие «треста» в случае с Дальстроем являлось эвфемизмом, маскировавшим реальные цели и задачи чрезвычайной организации [26. С. 50], ставшей своего рода «государством в государстве».

В момент третьего ареста Канай Боранбаев проживал на участке «Фрунзе» прииска «Пятилетка». Начальник прииска в характеристике особо отметил, что заключенный «систематически ведет контрреволюционную агитацию среди лагерников», требуя работу по специальности. Не дисциплинированный, не соблюдает лагерный распорядок» [25. Л. 5].

К.Боранбаев, прибывший из Сиблага в Северо-Восточный ИТЛ (СВИТЛ) на территории Дальстроя, подавал заявление о голодовке: «Мои неоднократные попытки получить аудиенцию у вас и у тов. Велецкого не увенчались успехом и очевидно добиться ее никогда невозможно. Лишенный возможности лично изложить свою просьбу и также будучи возмущен плохим качеством вашей пищи, которую я фактически не принимаю уже несколько дней, с 26/VII объявляю голодовку, как протест против бездушно-го отношения администрации к з/к з/к, находящегося в полном противоречии с приказом тов. Ягода за № 100-я. Требую измене-

ния качества пищи. К.Боранбаев» [9. Л. 7, 7 об.]. В нечеловеческих условиях на Колыме он требует уважения к естественным правам человека. Но руководство лагеря оценивало голодовку экс-прокурора Казахской республики как борьбу с лагерным режимом. Хотя в оперативном приказе НКВД СССР № 00447 от 30 июля 1937 г. открыто и не говорилось об окончательной расправе над троцкистами, но именно обвинение в троцкизме определяло судьбу обреченных.

На допросе 24 декабря 1937 г. чекист потребовал назвать участников контрреволюционной националистической организации и троцкистской деятельности, тогда К.Боранбаев вновь категорически отрицал свою причастность, как и на первом следствии. «Находясь в Севвостлаге, систематически проводил контрреволюционную и пораженческую агитацию, в целях борьбы с лагерным режимом объявлял голодовку, вел подрывную работу на производстве», – подчеркнуто в Обвинительном заключении, утвержденном 27 декабря 1937 г. на станции Оротукан. Без какой-либо двусмысленности, черным по белому в документе НКВД чекисты зафиксировали: «Баранбаев виновным себя НЕ ПРИЗНАЛ». Тем не менее, дело было направлено на рассмотрение тройки, созданной в нарушение Конституции и существующих законов [18. Л. 21]. Отсутствовало какое-либо подобие судебного разбирательства, во внимание не брались никакие заслуги человека перед обществом и советским государством. 5 января 1938 г. тройка УНКВД по Дальстрою приговорила Каная Боранбаева к расстрелу [5. Л. 22].

В архиве сохранилось второе заявление в прокуратуру Узбекской ССР Рыскулбека Боромбаева из с. Кара-Кастек Алма-Атинской области от 1 апреля 1963 г. с ходатайством сообщить «живой или мертвый мой брат». Уголовные дела с протестом были направлены в июле 1963 г. в Верховный суд УзССР. В свою очередь, президиум Магаданского областного суда РСФСР 30 сентября 1963 г., рассмотрев протест прокурора, нашел протест обоснованным и подлежащим удовлетворению по следующим основаниям: материалами установлено, что К.Боранбаев себя виновным не признал. Его осуждение было основано на показаниях трех свидетелей Шлыгина, Ласаева и Хамзина, каждый из которых привел по одному высказыванию Каная. Других доказательств о виновности в материалах дела нет. Следствие по делу проведено с грубейшими нарушениями норм процесса: постановление о возбуждении уголовного дела, о привлечении в качестве обвиняемого, об аресте не выносились, с материалами дела Боранбаев не был ознакомлен.

Руководствуясь ст. 378 УПК РСФСР, президиум Магаданского облсуда отменил постановление тройки НКВД по Дальстрою от 5 января 1938 г. в отношении Боранбаева Каная и дело за отсутствием состава преступления производством было прекращено [21. Л. 29-30]. Трест исправно выполнял все функции карательных органов на местах. Если в Соловецком лагере заключенных тайно вывозили на «материк» в Ленинградскую область для приведения массовых приговоров о высшей мере наказания, то на Колыме такой практики не было. Следы кровавых расправ над беззащитными остались в зоне вечной мерзлоты.

11 октября 1963 г. из Магадана была отправлена Рыскулбеку Боронбаеву справка о реабилитации его старшего брата Каная Боранбаева. В 60-е годы юридическая реабилитация осуществлялась лишь по заявлению бывшего заключенного или его родственников, а не по инициативе правоохранительных органов как ныне. На родине Каная Боранбаева его именем названа улица в с. Узунагаш Алматинской области Казахстана.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бацаев И.Д., Козлов А.Г. Дальстрой и Севвостлаг НКВД СССР в цифрах и документах: В 2-х ч. Ч. 1 (1931–1941). – Магадан: Северо-восточный комплексный НИИ ДВО РАН, 2002. – 381 с.
2. ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918-1960 //Сост. А.И.Кокурин и Н.В.Петров. – М.: МФД, 2002. – 888 с.
3. Выписка из протокола № 5 закрытого заседания Бюро Киргизского Областного Комитета РКП (б) от 4 ноября 1924 г. по вопросу «Доклад комиссии о реализации постановления Оргбюро ЦК от 23/IV. 24 г. //Центральный Государственный архив Республики Казахстан (ЦГА РК). Ф.1541. Оп. 2. Д. 474.
4. Выписка из протокола № 33/с Большого президиума Киргизского Центрального Исполнительного Комитета 13 ноября 1924 г. //ЦГА РК. Ф.1541. Оп. 2. Д. 474.
5. Выписка из протокола заседания тройки УНКВД по «ДС» от 5 января 1938 г. //Архив Информационного Центра Управления МВД России по Магаданской области (Архив ИЦ УМВД России по Магаданской области). Ф.15. Оп. 1. Д. Р-13511.
6. Выписка из протокола Особого совещания при Народном комиссаре внутренних дел СССР от 15 декабря 1935 г. //Архив ИЦ УМВД России по Магаданской области. Ф.15. Оп. 1. Д. Р-13511.
7. Доклад-отчет о деятельности Прокуратуры КАССР за 1 октября 1924 г. по 1 апреля 1925 г. //ЦГА РК. Ф.30. Оп. 8. Д. 7. Л. 377–412.
8. Заявление Генеральному Секретарю тов. Сталину бывшего отв.

- секрет. Обкома РКП(б) Кара-Калпакской Автономной Обл. Досназарова Аллаяра // Движение Алаш. Сборник материалов судебных процессов над алашевцами: в 3 т. Т. 3. – Алматы, 2016. – с. 116-120.
9. Заявление о голодовке быв. прокурора КАССР з/к Боранбаева // Архив ИЦ УМВД России по Магаданской области. Ф.15. Оп. 1. Д. Р-13511.
10. Заявление прокурора К.Боранбаева от 6 декабря 1925 г. //ЦГА РК. Ф. 1541. Оп. 2. Д. 474.
11. Из протокола № 63 заседания Секретариата Казахстанского Краевого областного Комитета РКП(б) от 8 ноября 1925 г. по вопросу «13. Просьба Наркомюста о санкционировании назначения младшими помощниками прокурора Республики тт. Домальского Владислава, Александровского Якова и Капина Сабыра» // Архив Президента Республики Казахстан (АП РК). Ф.141. Оп. 1. Д. 12.
12. Из протокола № 20 заседания Секретариата Киргизского Краевого областного Комитета РКП(б) от 12 января 1925 г. по вопросу «10. Просьба НКЮ о допущении предгубсудов и прокуроров, а в уездах помпрокуроров на заседание бюро губкомов и укомов с совещательным голосом» // АП РК. Ф.139. Оп. 1. Д. 1212а.
13. Из протокола № 20 заседания Секретариата Киргизского Краевого областного Комитета РКП(б) от 12 января 1925 г. по вопросу «Просьба НКЮ об отзывании зампрокурора Букеевской губернии тов. Атаянц в распоряжение НКЮ» // АП РК. Ф.139. Оп. 1. Д. 1212а.
14. Из приказа № 129 по Народному Комиссариату юстиции // ЦГА РК. Ф. 1541. Оп. 2. Д. 474.
15. Из протокола № 68 заседания Бюро Казакстанского Краевого Комитета РКП(б) от 2 июня 1925 г. по вопросу «5. О составе Коллегии НКЮста» // АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 136.
16. Меморандум имеющихся материалов на з/к Боранбаева Каная по состоянию на 24/XII-37 г. // Архив ИЦ УМВД России по Магаданской области. Ф.15. Оп. 1. Д. Р-13511.
17. Наркомюст тов. Манбееву № 21295 от 27 мая 1925 г. // ЦГА РК. Ф. 1541. Оп. 2. Д. 474.
18. Обвинительное заключение от 27 декабря 1937 г. //Архив ИЦ УМВД России по Магаданской области. Ф.15. Оп. 1. Д. Р-13511.
19. Ордер арестованного. Баранбаев Канай. 13 декабря 1937 г. // Архив ИЦ УМВД России по Магаданской области. Ф.15. Оп. 1. Д. Р-13511.
20. Послужной список прокурора Киргизской Республики Боранбаева Каная //ЦГА РК. Ф. 1541. Оп. 2. Д. 474.
21. Постановление президиума Магаданского областного 30 сентября 1963 г. //Архив ИЦ УМВД России по Магаданской области. Ф. 15. Оп. 1. Д. Р-13511.
22. Приказ № 108 Народного Комиссариата юстиции КССР от 27 ноября 1924 г. //ЦГА РК. Ф. 1541. Оп. 2. Д. 474.

23. Приказ № 91 Народного Комиссариата юстиции КССР от 11 апреля 1925 г. //ЦГА РК. Ф. 1541. Оп. 2. Д. 474.
24. Протокол № 36 заседания Секретариата Киргизского Краевого Комитета РКП(б) 30/31 марта 1925 г. // АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 12.
25. Характеристика на заключенного //Архив ИЦ УМВД России по Магаданской области. Ф. 15. Оп. 1. Д. Р-13511.
26. Широков А.И. Дальстрой в социально-экономическом развитии северо-востока СССР (1930–1950-е гг.). – М.: РОССПЭН, 2014. – 648 с.

ҚАРАҚАЛПАҚ АВТОНОМИЯЛЫ ОБЛАСТЫНЫҢ ДУЗИ- ЛИҮИНДЕ АЛЛАЯР ДОСНАЗАРОВТЫҢ РОЛИ

Джумашев А.М.

*Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан
бөлімі Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу
институты, Нөкіс қаласы*

Аллаяр Досназаровтың жәмийетлик-сиясий искер сыпатындағы шөлкемлестіріушілік таланты 1924-жылғы Орта Азиядағы Миллий мәмлекетлик шегаралау дәуірінде көзге тасланады: әйне оның ис-хәрекетиниң нәтийжесинде бирден-бир миллий административлик аймақлық дүзилме – Қарақалпақ автономиялық областы дүзилди, әйне оның күш-ғайраты нәтийжесинде жаңа жәмийетлик-сиясий шараятларда Қарақалпақ мәмлекетшилигиниң тиклениуине тийкар жаратылды. Оның өмиринен бир эпизод – қарақалпақ халқы ушын автономияны алыудағы роли хәм әхмийети – хәр тәреплеме хәм терең изертлеуді талап етеди.

Орайлық Азия халықлары тарийхында миллий мәмлекетлик шегаралау сиясаты бүгинги күндеги мәмлекетлик аймақлардың пайда болыуына үлкен тәсир жасады. Усы сиясат натийжесинде дүньяның сиясий картасында Өзбекстан, Түркменстан, Қазақстан, Тәжикстан, Қырғызстан хәм Қарақапақстан сыяқлы республикалар пайда болды.

Егерде бул тарийхий хәдийсени кеңирек алып қарайтуғын болсақ, 1924-жылы 10-мартта Түркстан КП Орайлық комитетиниң, РКП(б) Орта Азия бюросының хәм Түркстан Орайлық Атқарыу Комитети Президиумы мәжилисиниң күн тәртибинде «Түркстанның миллий аймақлық шегараланыуы хақында»ғы

мәселе қаралады. Кейинирек, 1924-жылы 5-апрелде большевиклердің Россия коммунистлик партиясы Орайлық комитети сийсий бюросының дәслепки мәжилисінде Орта Азияның миллий шегараланыуы ҳақындағы Орта Азия бюросының усынысы қарап шығылады. 1924-жылы 12-июндеги шешимге мууапық дүзилип атырған республикалардың шөлкемлестирилиуи бойынша ўазыйпа Орта Азия бюросына тапсырылады. 1924-жылы июнь айының орталарында радиодан Түркстан большевиклери КП Орайлық Комитетиниң жуўаплы хаткери И.М.Варейкистинң Ташкенттен хабары еситтириледи. Ол Орта Азияда миллий мәмлекетлик қурылыстың кеңейиуи миллий шегаралаўдың зәрүрлигин келтирип шығарғанлығын хабарлайды, яғный Түркстан, Бухара ҳәм Хорезм аймағында Өзбекстан, Түркменстан, Қырғызстан (хәзирги Қазақстан - авт.) республикаларының дүзилиуи кереклигин айтады. Бул жерде Қазақстан РСФСР қурамындағы автоном совет социалистлик республикасы сыпатында дүзилгенлигин ҳәм соның менен биргеликте Қарақыргыз (хәзирги Қырғызстан - авт.) ҳәм Тәжик автоном областларының дүзилгенлигин айрықша атап өтиў зәрүр.

Миллий шегараланыў идеясын кең түрде үгит-нәсиятлаў ҳәм ен жайдырыў ушын, сондай-ақ жаңа мәмлекетлик дүзилмени додалаў ҳәм ислеп шығарыўға кең халық массасын тартыў мақсетинде Орта Азия бюросы миллий шегараланыўдың улыўма тезислерин барлық партия жыйналысларында талқылаўды усыныс етеди. Бул жерде дыққат қаратыўымыз керек болған нәрсе соннан ибарат, «кең халық массасы» дегенде «партия жыйналысларына» белсене қатнасыўшылар нәзерде тутылған. Партиялық додалаўлар кампаниясын дәрхал баслап, 25-августқа шекем тамамлаў зәрүр еди. Соның менен бирге, 1-сентябрге шекем жоқарыдағы барлық талқылаўлардың жуўмақлары шығарылып, партияның областлық комитетлериниң Пленумлары шақырылыуы тийис еди.

Бул жерде миллий шегараланыў мәселелерин қойыў тәртиби көрип шығылды ҳәм төмендеги ўазыйпалар тастыйықланды:

«1. Миллий шегараланыў менен байланыслы болған барлық мәселелер Оргбюроның дәслепки талқылаўына қойылыуы керек, соң оларды РКП (б) Орайлық Комитетиниң сийсий бюросының додаланыуына өткериў зәрүр.

2. Базы мәселелердиң дизимин таярлаўды РКП (б) ның Орта Азия бюросына тапсырыў керек, соның менен бир ўақытта басшылардың өз жуўапкершилиги астында барлық миллий комиссияларға усы жылдың 1-октябринде саат 10 ға шекем Орайлық Азия бюросына РКП (б) Орайлық Комитети Оргбюросына усынылыуы керек болған тийкарғы мәселелердиң дизимин усы-

ныұй шәрт».

Бул ўақытта Ташкент қаласында жүрген А.Досназаров барлық жүз беріп атырған хәдийселердің орайында болып, Әмиўдәрәя обласы басшыларының болып атырғын ўақыяларға мүнәсибетин күтип отырмастан, Қарақалпақ автоном обласын дүзиў процесине белсене кирисип кетеди. Август айының орталарына келип бул мәселе Түркстанның шегараланыўы бойынша миллий комиссияның жыйналысларында, хәкимияттың орайлық органларында қызғын додалана баслайды. Бары-жоғы еки айдан көбирек ўақыт ишинде қарақалпақ мәмлекетшилиги ҳаққындағы мәселе шешиледи. Лекин қандай таласлы, тартыслы айлар болды дейсиз! Буны да толығырақ айтып өтиўге туўра келеди.

А.Досназаров Әмиўдәрәя обласының қарақалпақлары атынан Орта Азия бюросына баянат жазады: «Әмиўдәрәя обласында 6 жылдан бери совет-партия хәкимети ис жүргизбекте. Мениң биринши миннетим – Әмиўдәрәя обласындағы халықтың арасында мәдений-ағартыўшылық ислериниң төмен екенлигин айтып өтиўим зәрүр. Түркстан республикасы бүгинги күнге шекем бул жағдайға айырықша дыққат аўдармады хәм сол себепли Әмиўдәрәя обласында жасаўшы қарақалпақ халқы хәзирге дейин қоңсы халықлардың жағдайы менен салыстырғанда жәбирленген хәм төмен аўхалда қалмақта.

Жоқарыдағы көрсетилген кемшиликлерге сизиң дыққатыңызды қаратқан халда, Орта Азия бюросынан Әмиўдәрәя обласы ушын, әсиресе жергиликли қарақалпақ халқы ушын төмендеги илажларды әмелге асырыўды өтиниш етемен. Қарақалпақ автоном обласын дүзиў зәрүр».

А.Досназаров өз баянатының басында қарақалпақлар ушын автономия дүзиў хәкқында өтиниш пенен мүрәжат еткен болса, баянат соңында буны талап етеди хәм былай деп жазады: «Хәзирги ўақытта миллий белгилерине көре Орта Азия республикаларының шегараланыўына байланыслы қарақалпақ халқы да Орта Азияның басқа халықлары қатарында автономиялық хуқықты талап етеди».

Бул процесстеги кейинги қәдем Орта Азия республикаларының хәм автономиялы областларының миллий шегараланыўы бойынша аймақлық комиссияның 1924-жылы 16-августтағы Пленумы болды. Онда қарақалпақ мәселеси бойынша киши комиссияның курамы сайланды хәм оған А.Досназаров комиссия хаткери сыпатында кирди. Усы киши комиссияның биринши жыйналысы 1924-жылы 19-августта шөлкемлестирилди. Жыйналыста А.Досназаров «Өз алдына Қарақалпақ автоном обласын ажыратыў хәкқында» атлы тийкарғы баянат пенен шығып сөйлейди.

Соң оның баянаты тийкарында төмендеги бир неше қарарлар қабыл етиледі: «Әмиўдәрья областында жасаўшы халықтың басым көпшилиги қарақалпақлар екенлигин итибарға ала отырып, 1921-жылы Хорезм республикасына тийисли болған Қонырат қаласын хәм Хожели областын қосып алыў шәрти менен автоном областын дүзиў керек.

Түрткүл, Шейх-аббаз хәм Шорахан районлары бойынша жүзеге келген тартыслы мәселелер ашық қалдырылсын, жойбар хәм картаны ислеп шығыў ушын керекли техникалық күш табыў А.Досназаровқа тапсырылсын.

Жыйналыс баслығы-Калугин

Хаткер-Досназаров».

1924-жылы 21-августта Орта Азия бюросы Пленумының нәўбеттеги жыйналысы болып өтеді. Бул ўақытта қарақалпақ областының шегарасы ҳаққындағы мәселе еле шешилмеген еди. Шегаралар тастыйықланғаннан соң ғана қарақалпақлар аймағын автоном область сыпатында жаңадан пайда болған республикалардан қайсысының курамына өткерий кереклиги туўралы мәселени шеший зәрүр еди. Сол жылы 25-августта Түркстан КП Әмиўдәрья областлық-қалалық комитети атқарыў бюросының мәжлисинде «Миллий шегараланыў мәселеси бойынша комиссия курамына киргени ҳаққында мәлимлеген жолдас Досназаров ҳаққындағы мәселе қаралады. Усы мәлимлеме тийкарында төмендеги шешим қабылланады: «шегараланыў мәселеси бойынша комиссия курамына киргени ҳаққындағы А.Досназаровтың өзинен алынған бир қатар телеграммаларға байланыслы, бундай әҳмийетли мәселе бойынша комиссияға Досназаровтың ағза сыпатында кирийине қатаң қарсылық көрсете отырып, Түркстан КП Орайлық Комитетине телеграф хабары жиберилсин, оның үстине қарақалпақлар А.Досназаровты өзиниң ўәкили сыпатында тән алмайды». Бул хўжжетке Напесов, Сидоренко хәм Воробьев кол қойған.

Бул хўжжеттен кейин Төрткүлден Ташкентке, Қырғыз (қазақ) ўәкилханасындағы А.Досназаровқа жасырын телеграмма жибериледи. Бул телеграммада төмендегилер айтылған еди: «... Шымбай халқының жарлы қатламы сизге хәм Бекимбетовке исенеди, өзиниздиң биринши ўдеңизде қатаң турың хәм оны әлбетте әмелге асырың. Областлық атқарыў комитети Президиумы ағзасы Қурбанаев, қарақалпақ Беканов». Усы бир ғана мысалдың өзи де А.Досназаровтың қандай ишки сиясий қарама-қарсылықларды басынан кеширгенлигин айқын көрсетеди.

Зеленскийдиң басшылығында 1924-жылы 6-сентябрь күни саат 11 ден 20 минут өткен ўақытта Орта Азияның миллий шегаралаў бойынша аймақлық комиссияның жыйналысы ашылады. Онда

Калугиннің баянаты хәм Досназаровтың «Қарақалпақ автоном областы хакқында» атлы қосымша баянаты тыңланады. Бул баянат жыйналыста қызғын тартысты келтирип шығарады. Жыйналыс даўамында А.Досназаров сораўларға жуўап бериў ушын хәм қойылған мәселе бойынша өзиниң пикирин дәлиллеў мақсетинде 5 мәрте шығып сөйлеўге мәжбүр болады.

Ол өзиниң баянатында төмендегилерди айтады: «Қарақалпақлар хеш кимге белгисиз еди, ал, енди олар белгили болды, егерде олар хуқық хәм мәмлекетшиликке ийе болса, миннетдар болған болар еди». Баянат соңында былай дейди: «Миллий шегаралаў хәммени миллетшил етип қойды, усыдан келип шыққан ҳалда миллий бөлшеклениўдиң болыўы сөзсиз».

А.Досназаров нәўбеттеги шығып сөйлеўлердиң биринде: «Егерде мен келмегенимде, әлбетте, бул жерде бирде-бир хызметкер болмаған хәм қарақалпақ автоном областы хакқында улыўма сөз етилмеген болар еди. Егер не айтылғанлығын ядқа алатуғын болсақ, қарақалпақлар автономияны алыўы керек, итимал, автономия алады, себеби, олар (қарақалпақлар) бул жерде жасап атыр, ал миллий шегаралаў олардың хуқықларын кеңейтеди. Қарақалпақлар автономияны инам сыпатында қабыл етпейди – интернационал сиясат қарақалпақ автономиясы дүзилиўи кереклигин көрсетип тур, егерде бул мәселеде баска көз-қарас үстем келсе, қарақалпақлар Коминтерннің Орайлық комитетине шекем шағым етеди, исенимим кәмил, бизлер өз мәплеримизди қорғай аламыз хәм автономияға ийе боламыз...

...Мен қайталап айтаман – қарақалпақ автоном областы болыўы шәрт...

Қарақалпақ областының қайсы республикаға өтиўи мәселесине келетуғын болсақ, буны қарақалпақлардың өзлеринен сорайық», – деген сөзлер менен А.Досназаров өз баянатын жуўмақлайды.

Орта Азия республикаларының миллий шегараланыўы бойынша аймақлық комиссия қызғын додалаўлардан кейин Калугин хәм Досназаровтың баянатлары бойынша төрт бәнттен ибарат қарар қабыл етеди.

Қарақалпақ автономиясын рәсмийлестириўдеги кейинги қәдем 1924-жылдың 7-сентябринде болып өткен РКП (б) ның Орайлық Комитети Орта Азия бюросының жыйналысы болды. Онда Орта Азия республикаларын миллий шегаралаў бойынша аймақлық комиссияның қарақалпақларға байланыслы қабыл етилген декларациялары тәкирар көрилди хәм тастыйықланды. Бул шешим, өз нәўбетинде, Варейкис қол қойған 1924-жыл 23-сентябрдеги Түркстан КП Орайлық Комитетиниң хужжетлеринде де өз сәўлелениўин тапты.

Бул ўақытта Өзбекстан ССР ҳүкметі СССР дың Орайлық Атқарыў Комитеті Президиумына Қарақалпақ автоном областын өз қурамына қосып алыўды усыныс етеди. Архив хўжетлеринде айтылыўынша, бул мәселени Қарақалпақ автоном областы, Қырғызстан (Қазақстан – авт.) хәм РСФСР ҳүкметлери менен тийисли органлары дәрежесинде додалаў зәрүрлиги пайда болған.

Қарақалпақ автоном областының хожалығы хәм экономикалық көзқарасынан алғанда, ҚҚАО Қырғызстан (Қазақстан – авт.) республикасы менен тығыз бирге ислесиў пайдалырақ, себеби областың (бул жерде Қарақалпақстан областы нәзерде тутылған - авт.) ең әҳмийетли дәрамаат дәреги болған балықлы көллер бар. Бул жағдайда Қарақалпақстанды Қырғызстан АССР аймағына қосыў дурыс болады, – делинген. Балықшылық бул пикирдиң тийкарғы аргументи болды. Бул аргумент өз ўақтында 1924-жылы 6-сентябрде Орта Азия республикаларының миллий шегараланыўы бойынша аймақлық комиссиясының жыйналысында шығып сөйлеген Свеклов тәрепинен тийкарлап берилген еди. «Қарақалпақ автоном областы ушын қайсы республиқаға қосылғанлығы қолайлы болады?» деген сораўға Свеклов, «Қарақалпақ областы Қырғызстан республикасына қосылыўы керек..., және де балықшылық... та Қырғызстан республикасы аймағына киргизиледи, яғный бул жерде Арал теңизи Қырғызстан республикасы аймағында жайласқан болып, оны бөлиўге болмайды, себеби, ол бөлінген жағдайда өзиниң күш-қүдиретин жоғалтады», – делинген еди.

Бираз ўақыт өткеннен соң қарақалпақлар тәрепинен «Қарақалпақ автоном областының Қырғызстан Республикасына қосылыў мәселеси бойынша» баянат хаты жазылады. Бул хўжетке 1924-жылы 9-сентябрде А.Досназаров хәм А.Қудабаев қол қойған. Баянат хатының авторлары, «қойылған мәселени шешиўде экономикалық байланыс әлбетте үлкен роль ойнаўы тийис, бирақ этнографиялық байланысты да итибардан шетте қалдырмаў керек», – деп жазады. Экономикалық байланыста олар биринши нәўбетте Арал теңизин атап өтеди. Авторлар Арал теңизин транспорт байланысының тийкарғы қуралларынан бири сыпатында, сондай-ақ келешекте темир жолға айландырыў нәзерде тутылған Шымбай-Қазалы, Шымбай-Ақмешит кәрўан жолларын экономикалық байланыслар сыпатында ажыратқан. Этнографиялық жақтан тилге алынған тәрепи қырғызлардың (қазақлардың-авт.) Қарақалпақ автоном областында саны бойынша қарақалпақлардан кейин екінши орында ийелеп турғанлығы, жасаў тәризи, мәденияты, тилдеги ұқсаслығы жағынан қарақалпақлардың қырғызларға (қазақларға-авт.) ұқсаслығы айтылды. Өз мүрәжаты-

ның соңында баянат хатының авторлары төмендегіше жуу маққа келеді: «Солай етіп жоқарыда келтирилген дәлiller Қарақалпақ автоном областың Қырғыз (қазақ-авт.) республикасына қосыу мақсетке мууапық екенлигин айқын көрсетеди».

1924-жылы 12-октябрде А.Досназаров Төрткүлге Москвадан телеграмма жибереди. Бул телеграммада ол, «мәселе унамлы тәрепке шешилди. Сиясий бюро тастыйықлады. Шорахан уезди бизлерге тийисли болатуғын болды. Ендигиден былай Қарқалпақ автоном областы Қырғыз (қазақ-авт.) республикасының қурамына киреди. Қарақалпақ бюросының қурамы областлық комитеттиң жууаплы хаткери А.Досназаров тәрепинен тастыйықланды. Ревкомның қурамы Қудабаев тәрепинен тастыйықланды. Жақында қайтаман. Москва Тверская гостиница Пассаж № 20 хана».

Солай етіп, Қырғыз (қазақ-авт.) Қарақалпақ автоном областының дүзилгенлиги хаққындағы мәселеде ақырғы ноқат қойылады. Бул сиясий процесстиң басынан ақырына шекем А.Досназаровтың роли жүдә үлкен. Лекин оның буннан кейинги тәғдири жүдә аұыр хәм аянышлы болды. Ол бир неше рет сүргинге, камаққа хәм қуўдалаўларға ушырады. А.Досназаров қарақалпақ миллий сиясий элитасының көрнекли ўәкили еди. Туўылып өскен ана журтын раўажландырыў ушын өз өмирин пидә еткен, совет тоталитар административлик системасының қурбаны болған Қарақалпақстан халқының белгили ўәкили А.Досназаровтың басып өткен өмир жолы жасларымыз санасында пукаралық сезимин қәлиплестириўде салмақлы орын тутады. Жалған шағымлардың ақыбетинде ол 1935-жылы 10 жылға қамалады, ал 1937-жылы 10-ноябрь күни ИИХК (НКВД) Айырықша Үшликтиң қарары менен ол ең аұыр жаза – атыў жазасына ҳүким етиледі.

Шахсқа сыйыныўшылықты әшкаралаўдың басланыўы менен 1956 жылы А. Досназаровтың иси қайтадан қаралды, бирақ бул процесс узақ жылларға созылды. 1968 жылы 27 сентябрь күни, яғный арадан 12 жыл өткеннен соң ғана Қарақалпақстан мәмлекетлик органларының гезектеги мүрәжатларынан соң СССР Жоқарғы судының пленумы А. Досназаров иси бойынша бурынғы ҳүким қарарларды бийкарлап, оннан суд жууапкершилигин алып таслады. Деген менен, А. Досназаровтың толық реабилитация болыўы Өзбекстан Республикасының миллий ғәрезсизликке хәм Қарақалпақстан Республикасының мәмлекетлик суверенитетине ерисиўи нәтийжесинде иске асты. 1996 жылы оның туўылғанына 100 жыл толыў юбилей сәнеси кең жәмийетшилиқ тәрепинен белгиленди, Нөкис қаласындағы орайлық көшелердиң бири А. Досназаров исми менен аталды, туўылған ўатанында оған

арнап естелик орнатылды.

2006 жылы республика жәмийетшилиги А.Досназаровтың 110 жыллық юбилей сәнесин белгиледи, оған арнап Өзбекстан Илимлер академиясының Қарақалпақстан бөлімінде илимий конференция өткерилди. Конференция қарарында А.Досназаровтың атын мәңгилестириў мәселеси еле толық шешимин таппағанлығы атап өтилген еди. Мәселен, конференция өз қәўлисинде А.Досназаров мийнетлерин жыйнап, баспадан шығарыў, Нөкис қаласының темир жол вокзалының алдындағы майданда оған арнап естелик орнатыў, Қарақалпақстан тарийхында терең из қалдырған жәмийетлик-мәмлекетлик ғайраткерлер қатарында оның хұрметине музей шөлкемлестириў кереклиги туўралы усыныслар орын алған еди.

2019-жылы 28-ноябрде Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңесиниң «Қарақалпақстанның уллы перзенти, белгили мәмлекетлик хәм сиясий ғайраткер Аллаяр Досназаровтың өмири хәм мийнет жолын жарытыў, оның естелигин мәңгилестириў ҳақында» ғы баянлама шешими қабыл етилип, онда 2020-жылы А.Досназаровтың өмири хәм мийнет жолына бағышланған жаңа китаплар хәм буклетлерди қарақалпақ хәм өзбек тиллеринде таярлап, баспадан шығарыў, илимий-әмелий конференция шөлкемлестириў, А.Досназаров ҳақындағы спектаклди қайта сахналастырыў, хұжжетли фильм жаратыў, Нөкис қаласы А.Досназаров көшеси бойына бюстин орнатыў нәзерде тутылған.

АЛЛАЯР ДОСНАЗАРОВ КАК ПОЛИТИЧЕСКИЙ ЛИДЕР: ШТРИХИ К ПОРТРЕТУ

Нуржанов С.У.

*Каракалпакский научно-исследовательский институт
гуманитарных наук Каракалпакского отделения Академии наук
Республики Узбекистан, г. Нукус*

А.Досназаров выдвинулся из среды известных общественно-государственных деятелей Каракалпакстана начала 1920-х годов. Исследования свидетельствуют, что его выдвижение как лидера было обусловлено всем ходом общественно-политической ситуации в Каракалпакстане в первой половине 1920-х годов. Его становление как личности и лидера в отечественной историографии освещено недостаточно, хотя наиболее полные сведения о его жизни содержатся в работах Б.Алланиязова и К.Байниязова.

Талант А.Досназарова как политического лидера проявился в период национально-государственного размежевания Средней Азии в 1924 году. Нам хотелось бы отметить пять ключевых факторов, характеризующих вышеуказанный тезис.

Во-первых, находясь в Ташкенте, он активно выступал за предоставление автономии каракалпакскому народу, при этом, несмотря на свои 28 лет, умело использовал все возможные политические средства и приемы. Например, в августе 1924 года он обращается с письмом в Средазбюро РКП (б), затем на заседаниях территориальной комиссии по размежеванию всячески защищал идею предоставления автономии каракалпакам. С этой идеей он выступал на Президиуме Киробкома и в ЦК партии в Москве. Во-первых, он представлял идеи, ожидания группы людей, объединил их в одно целое, образовав Организационное бюро КАО в сентябре 1924 года, куда вошли его многие сторонники.

Во-вторых, он умело использовал политико-исторический и ситуативный факторы. В частности, стремление центра раздробить некогда единое этническое пространство, а также рост национального самосознания народов на тот момент. Также использовал различные приемы и средства, например, отсутствие надлежащей связи с Турткулем и полноценных сведений из региона. А.Досназаров умело использовал их, указывал на позиции, которые были выгодны в решении вопроса в пользу каракалпаков.

В-третьих, харизматичность. А.Досназаров вел за собой последователей, находил возможности и убедительные доводы в

пользу положительного решения. Он был страстным, требовательным, принципиальным, мобильным, умел подчинять своей воле окружающих. По сведениям К.Байниязова, он был и настойчивым, упорным, отстаивал свое мнение, даже если был не прав.

В-четвертых, А.Досназаров умело распределил обязанности, используя возможности своей команды. Так, после положительного решения вопроса в сентябре 1924 года А.Досназаров определяет главные направления и стратегию действий своей «команды». Например, 20 октября он представил три документа в Секретариат ЦК РКП (б) на имя В.Молотова, которые, по сути, представляли собой программу действий. В Оренбурге работали И.Бекимбетов, Г.Насруллин, К.Адинаев. Они участвовали не только на заседании Бюро Киробкома, но и подготовили докладную записку на 14 страницах в ЦИК Казахстана, где изложили ситуацию в народном хозяйстве новообразованной области. В самой области работали А.Кудабаев, Д.Курбанаев, К.Ауезов, Ф.Маткаримов, где шли организационные работы. Так, в октябре-ноябре 1924 года созывается Пленум исполкома Амударьинской области, который передает свои полномочия Ревкому под председательством А.Кудабаева.

Однако этот период самый сложный, в то же время славный период не только в биографии А.Досназарова, но и в истории самой области. Сложный потому, что развернувшаяся борьба за власть, разногласия между представителями вновь объединенных частей области, всеобщая разруха и нестабильность привели к сложному политическому противостоянию в самом аппарате управления – Ревкоме и Оргбюро партии КАО. Б.Алланиязов утверждает, что А.Досназаров не был застрахован от ошибок, причину которых он видит в недостаточной грамотности, «в силу которой он допускал много ошибок, попадал в неприятные ситуации». Также он пишет, что он был и неуживчивым человеком и в этом тоже допускал ошибки. Например, по приказу А.Досназарова на Учредительном съезде Советов (февраль 1925 года) была арестована группа делегатов Ходжейлийского и Кунградского округов во главе с Е.Тугамбаевым, выступивших с резкой критикой его действий. (Кстати, 14 и 19 февраля 1925 года Оргбюро рассматривал этот инцидент и предложил Е.Тугамбаеву сдать дела и отбыть в распоряжение Киробкома). Но уже тогда в Киробкоме положительно решался вопрос о снятии А.Досназарова с должности и отзыва в Кызыл-Орду.

А славным потому, что в этот период А.Досназаров определил задачи и направления развития Каракалпакстана на многие годы вперед. Это самый важный, пятый фактор как политического лидера. Так, помимо указанных писем в Секретариат ЦК в октябре 1924 года он неоднократно составлял информационные доклады, писал письма и отчеты в вышестоящие органы, где освещалась не только ситуация на тот момент, но и пути решения проблем. На Учредительном съезде Советов А.Досназаров выступал с докладами «О государственно-национальном размежевании и организации национальных частей Красной Армии», «О кооперации и госторговле», «О восстановлении промышленности КАО».

Дальнейшая судьба А.Досназарова общеизвестна – гонения, аресты, предательство, изгнание, репрессии... Как показывает анализ опубликованных и архивных материалов, А.Досназаров был скорее жертвой советской командно-административной системы, нежели ее представителем. Он был истинным патриотом своей земли, стремившемся к подлинной свободе своего народа, искренне веривший в незыблемые идеалы равноправия и свободы.

Великий Джавахарлал Неру в августе 1947 года, подняв трехцветный флаг независимой Индии, произнес: «Пусть не обманет надежда!». С надеждой жил и А.Досназаров, Надеждой назвал свою дочь. И сегодня с надеждой живет наш народ.

Увы, А.Досназаров родился в сложный период мировой истории, тем не менее, именно он и его усилия сделали возможным образование Республики Каракалпакстан, провозгласить в 1990 году её суверенитет, единой поступью шагать по пути прогресса с независимой Республикой Узбекистан.

История не пишется ради истории или в угоду чего-то, кого-то. Она - память нации, народов. Нам нельзя забывать историю, нельзя её перечеркивать, переименовывать, игнорировать, как будто её не было. История, какая бы она ни была, это наше прошлое, основа всего развивающегося, фундамент будущего. На ошибках истории набирается опыт, открываются новые пути, создается новый плацдарм для действий, новое направление развития. Именно история воспитывает в новом поколении чувства патриотизма, национальной гордости, ответственности за судьбу страны, своей земли, своей Родины.

АЛЛАЯР ДОСНАЗАРОВ ХӘМ ҚАРАҚАЛПАҚСТАНДА ТЕМИР ЖОЛ ҚУРЫЛЫСЫ МӘСЕЛЕСИ

Сейтимбетов М.К.

*Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети,
Нөкис қаласы*

Қарақалпақстан ұалаятының халқы 1924-жылы шама менен 350 000 адам еди. Аймақлық шегаралаў карақалпақ миллий Комиссиясының мағлыұматына сәйкес миллий қурамы төмендегише болды: 57% карақалпақлар, 23% қырғызлар (қазақлар) хәм 20% басқа миллетлер [1, 70-б.].

Қарақалпақстан автономиялы ұалаяты өзиниң климаты, тәбийий жағдайы хәм географиялық жайласыұы жағынан сыртқы мәдений дүньядан әдеўир алыста қалған еди. Хожалық жағдайлары бойынша басым көпшилиги дийханшылық-шарўашылыққа тийкарланған болып, саўда хәм санаат жүдә төмен жағдайда болды.

1924-жылы Қарақалпақстан автономиялы ұалаятында 13 пахта тазалаў хәм бир жоңышқа туқымын тазалаў заводлары есапта болған менен, ис үзинде олардың көпшилигинде үскенелердиң тозыұы жетип, хәрекетсиз жағдайда еди. Тек ғана Төрткүл хәм Хожелиде пахта тазалаў заводлары хәрекетте болды [2, 1-б.].

Қарақалпақстан Автономиялы ұалаяты, улыўма Хорезм оазиси жол қатнаслары жағынан жүдә қолайсыз жағдайда еди. Шөлистанлық хәм қумлықлар менен қоршалған хәм орайлық магистраллардан бир шетте жайласқан ұалаятта транспорт айрықша әҳмийетке ийе мәселеге айланған еди.

Қарақалпақстанда жол қатнасларының жолға қойылмағанлығын 1931-жылы Қарақалпақстанға келген академик А.Е.Ферсман орынлы түрде атап өткен еди :«Жас хожалықтың қурылысы әдеўир дәрежеде жол қурылысындағы табыслары, районлар арасында жаңа техникалық байланыслардың орнатылыұы, қашықлықтың, Орта Азияның хәм улыўма Аўқамның үлкен магистралларына үзилип қалыұ үстинен жеңислерге байланыслы» [3, 17-б.].

Жол қатнасындағы бундай жағдайлар республикамыздың социал-экономикалық, мәдений, сиясий раўажланыұына иркиниш болды. Ол дәўирде жүк тек Әмиўдәрья арқалы тасылатуғын болғанлықтан дәрьяның қайтқан дәўиринде, қысқы-бәхәрги абыржы гезлеринде жол қатнасы пүткиллей тоқтап, Қарақалпақстанға зәрүрли жүклер, аўыл-хожалық қураллары, қурылыс материаллары өз ўақтында алып келинбеди. Бул тосқынлықтан

кутылыудың бирден-бир илажы темир жолды курыу еди.

1920-жыллары каракалпак халқының келешек тагдири хаакын-да тартыс болып атырган пайытта жол катнасы маселеси актуаль машкалалардың бири сыпатында кун тартибине койылды.

1924-жылы 6-сентябрьде Орта Азияны миллий мамлекетлик шегаралау бойынша аймаклык комиссияның мажлисинде Каракалпакстан уалаятының орайы етип Шымбайды белгилеу маселесинде И.М.Варейкис «Ол жаакка журип отиуге бола ма» деген сауалды береди. Мажлисте бул сауалга А.Досназаров томендегише жууап береди «Шымбай районы аркада Казалы уезди менен байланыскан, олар бурыннан катнасык жасайды, ал Арал теңизиниң ярымына шамаласы Казалыга караса, ярымы Шымбайга карайды, және тагы еки ортадагы жолдан тыскары ондагы темир жол Россия Федерациясының орайлык калалары менен байланыскан» [4, 48-б.].

А.Досназаров Каракалпакстан шолкемлестириу бюросының жууаплы хаткери лауазымында турган пайытта Орта Азия бюросына жазган хатында Казалы-Шымбай темир жолын курыу хаакында усыныс киргизеди.

Бул жолдың пайдалы тареппи сонда, ол А.Досназаровтың жойбары бойынша курылганда, Чаржау-Шымбай багдарына караганда жолды еки есеге кыскартатуғын еди. Бул жол келешекте тек Каракалпакстан ушын гана емес, ал туткил Хорезм оазисине хызмет етиуи тумкин еди.

Каракалпакстанның жырын жырлап, талай тартысларда болып, 1930-жыллары салынатугын темир жолдың Чаржау-Ургениш пенен шекленбеуин, Коңыратка шекем салыныуын талап еткен басшылардан бири Коптилеу Нурмухаммедов болды. Ол дауирде жуек тек Омиударья аркалы тасылатугын болганлыктан дарьяның кайткан махаллеринде, кыслы-бахэрги абыржы гезлеринде жол катнасы туткиллеи токтап, Каракалпакстанга зерурли жуеклер, ауыл-хожалык кураллары, курылыс материаллары оз уактында жеткирилип турылмады. Буның аакыбети республикамыздың хэр тареппеме тез пат пенен рауажланыуына жаман тасирин тийгизетуғын еди. Бул тоскынлыктан кутылыудың бирден-бир илажы темир жолды Коңыратка шекем созыу еди.

Коптилеу Нурмухаммедов 1931-жылы 1-августтагы РСФСР Халык Комиссарлар Советинде жасаган озиниң есаплы баянламасында жаакын жыллар ишиндеги Каракалпакстанда колга кирген жеңислерге кеңнен токтайды. Талапшаң председатель бирде кемшиликти бутип калмастан айта келип, РСФСР Халык Комиссарлар Советинен улкен жардем сорайды. Бул есаплы баянламасында К.Нурмухаммедов: «Жол катнаска еле толык кеуил белинбе-

ген, РСФСР еле тийисли дәрежеде жәрдем бере алмай отыр» [5, 42-б.] деп көрсетеди.

Қарақалпақстан аймағы арқалы Орта Азияны орай менен байланыстыратуғын темир жол магистралы екінши жер жүзлик урыстан кейинги жыллары қурылды.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. ҚҚР Жоқарғы Кеңеси архиви, ф.І. оп.І д.1194.
2. ҚҚР Жоқарғы Кеңеси архиви, ф.І. оп.І д. 88.
3. Ферсман А.Е. Мои путешествия. – М., 1949. – с. 152. | 4. Алланиязов Б. Аллаяр бас болды қарақалпаққа. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1996.
5. Есбергенов Х. Ардақлы азамат. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 2009. |
|---|---|

А.ДОСНАЗАРОВТЫҢ МИЛЛИЙ ҚАҒАРМАН СЫПАТЫНДА ӘДЕБИЯТТА СӘҰЛЕЛЕНИҮИ (А.Сұлтановтың «Дөхмет» кинороманы мысалында)

Утемуратова Х.К.

*Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан
бөліми Қарақалтақ гуманитар илимлер илим-изертлеу
институты, Нөкіс қаласы*

Қарақалпақ халқының тарийхында Тумарис, Шырақ, Маман, Айдос, Ерназар сыяклы тарийхый искерлер белсендилик пенен хызметлер етти. Бүгинги күнде жасларды олардың тарийхый хызметлери менен таныстырып барыу хәр биримиздің әдиули ұазыйпамыз есапланады. Өзлериниң машақатлы өмир жоллары, келешек әуладқа қалдырған мийраслары, даңқлы ислери менен аты сақланған тарийхый искерлердің бири А.Досназаров болып табылады. Жасларды миллий қәдриятларға садықлық, ұатан сүйиушилик рууҳында тәрбиялауда оның өмир жолының хәр бир бети халық ушын хызмет етиу үлгиси саналады. Тарийхшы илим-пазлардың жумысларында тарийхты изертлеу мәселелери айтылып киятыр [2, 80-83-бб.]. Олардың мийнетлеринде А.Досназаровтың жәмийетлик-сиясий искерлиги, хызметлери ҳаққында да жазылды. Бирақ, жасларымыз даңқлы бабасының ерликке толы өмирин көркем шығармалар арқалы толығырақ

үйренеди. Жазыушылардың тарихты түсіндіріуде және образларды жасауда өзгешеліктері сезіледі, олардың таланттылығы менен көзқарасы, стили әхмийетлі орында тұрады. Олар жәмийеттің машқалаларын тереңірек билиуге умтылады. Қарақалпақ әдебиятының бүгінгі күнде дәуір талаптарына сәйкес үйрениліуі оның жанрларының - прозаның, поэзияның хәм драматургияның, әдебиат илиминің жаңаша изертлениуін нәзерде тұтады. Прозалық шығармалардың хәзиргі күнге дейін бир қанша үйренілгенлігі белгілі болады. Бирақ та, хәзиргі дәуір көзқарасынан тарихый романларды қайтадан үйрениу талап етіледі. Қарақалпақ прозасының рауажланыуында тарихый романлар менен повестьлер әхмийетлі басқыш болғанлығын алымлар белгілеп өтеді. Жазыушылардың шеберлігі өскенлігін, француз, немец, англичан, япон, кореец, рус, татар, казак, өзбек басқа да әдебиатлардың тарихый прозада тәжірийбелерін өзлестиргенлігін атап өтеді. Академик М.Нурмухамедовтың [5, 88-111-бб.], З.Насурлаеваның [3, 256-б.], П.Нуржановтың [4, 148-б.], М.Мәмбетова менен З.Бекбергеновалардың [1, 77-81-бб.] илимий мийнетлерінде тарихый роман, онда тарихый тулғалардың образлары жасалыуы мәселелері тууралы сөз етіледі. Жазыушы және илимпаз А.Султанов «Дөхмет» деп аталыушы кинороманын 2008-жылы «Билим» баспасынан жарыққа шығарды, бул дөретпеді А.Досназаровтың образы жаратылады [6, 160-б.]. А.Султанов шайыр, жазыушы хәм илимпаз ретінде А.Досназаровтың өмирін үйренді, изертлеушилиқ жумысларын алып барды, дөретиушилиқ сапарларда болды, оның қайтыс болған жеринен бир қысым топырақ алып келип адамгершилиқ парызын орынлады. «Елим деген ер еди» деп аталыушы дәслепкі дөретпесін жазды. «Нахақтан төгілген қан» атамасы менен тарихый драмасын дөретті, бунда А.Досназаровтың сахналық образы жаратылды. «Дөхмет» кинороман сыпатында жазылды. Бул шығарма дөретиу тарихы бойынша да дыққатқа ылайық. А.Султановта хәм илимпазлық, хәм шайыршылық излерін байқауға болады. Оның «Дөхмет» тарихый кинороманында Аллаяр Досназаровқа байланысly хәм халық аңызлары, хәм архивлік хұжжетлер, баянламалардан көшірмелер (протоколлар), хатлар х.т.б. хұжжетлер жумсалғанын көреміз [6, 3-4-бб.]. Әжинияз шайырдың «Бозатау» дөретпесін атқарыуы хаққында халық ауызеки сөзлеринен де келтиргенлігіннің гүуасы боламыз. Бир өзгешелігі, Аллаяр Досназаровтың заманласлары болған Жумагүл Сейитова, Қасым Әуезовтың зайыбы Фатима Қасимова менен Төреш Алланазаровлардың еске түсириулеринен, ағайын-тууғанларынан Алламбергген Досназар улының баласы Хожамберггеннен, Таңсык

Досназар қызының перзенти Зәуре ападан, олардың ядка алыұларынан да кинороманда қолланылған. Бул тәрептен оның романлары басқа жазыұшылардың дөретпелеринен парық қылады. Хатлардың пайдаланылыұы, яғный Аллаярдың өз қолы менен жазған хатларының болыұы да кинороманда жазыұшының стильлик өзгешеликлерин белгилейди. А.Султановтың өзи романға жазған алғы сөзинде архив хұжжетлеринен, еске түсиріұлерден қалайынша пайдаланғанлығын айтады [6, 4-5-бб.]. А.Султановтың жазыұшылық стилинде изертлеұшиниң машақатлы мийнети билинеди. Бул туұралы мақалаларымызда да жазылды, бир қатар архивлик хұжжетлерден, сөз ийесиниң еске түсиріұлерден пайдаланғаны, академик Сабыр Камаловтың, тарийхшы илимпаз Б.Алланиязовтың, әдебиятшы алым Қ.Байниязовлардың хызметлери туұралы айтылады. «Мәрдикар» деп аталған бөлимде досты Палымбет пенен бирге Аллаярдың көрген турмыс қыйыншылықлары сәүлеленеди. «Тартыслар, телпек дирилдеспелер» деп аталған бөлимде сол жыллардағы тарийхий ўақыялар сүұретленеди. «Шегара», «Шаңарақ», «Туңғыш муҳаббат», «Жала», «Перзент», «Палымбет» темасындағы бөлимлер көркем жазылғаны белгили болады. Кинороман бетлеринде тарийхта жасап өткен, искерлик көрсеткен адамлардың жанлы образлары жасалады. Мысалы, Ибрайым Бекимбетов, Ораз Ерманов, Фахрутдин, И.А.Зеленский, Полина Светлицкая, Надежда Крупская, Павел Славин, Айзенберг, Горб т.б.

Миллий шегараларды белгилеұде А.Досназаровтың қахарманлығы кинороманның бетлеринде қызықлы сүұретленеди. Жаслар китапты оқыұы ушын қысқаша бөлимлерге бөлип берилиұи де жазыұшының утысы саналады. Мысалы, «Соңғы хат» деп аталған бөлимде ўақыялардың раўажланыұы арқалы шешим алынады. Сол замандағы адамлардың қайғылы тәғдирлери көрсетиледи. А.Досназаровтың Зәкийраға үйлениұи де прозалық шығарма бетлеринде көркем түрде бериледи. «Бийопалық» деп аталған бөлимде де бул шаңарақ қалайынша ыдырап кеткени, кейин «Полина Николаевна» деген темада Полинаның ис-хәрекетлери бериледи.

«Сатқынлық» деп аталыұшы бөлимде ўақыялардың шийеленисиұи көрсетиледи. Шынында да, хәр бир заманның талаплары болады, өтмишимизди бизлер бийкарлаұға ҳақымыз жоқ, инсанлар сол шараятларда жасады, мийнет етти. Бул шығарма қысқа болса да, көркем ўақыттың хәм де орынлардың берилиұинде имканиятлары үлкен екенлиги билинеди. А.Досназаров биресе Сызраньда, Петроградта, Москвада, Ташкентте жүреди, гейде Хорезмде, Төрткүлде, қоңыратта, Шымбайда, базда аұылларда, кей-

нинен узақ үлкелерде, сүргинде болады. Шегараларды белгилеу қаншалли қыйыншылықлар менен иске асырылады. «Халық хызметинде», «өмирге жаңа адым», «қарақалпақ ел болсын деп» аталған бөлімлер де бар. «ЦИК тиң сессиясында» болса илимий мағлыұматлар келтириледі. Улыұмаластырып айтқанда, тарийхый фактлар көплек берилиуі оқыұшыны әдеуір ойландырып таслайды. Негизинде, тарийхый темаға қол урған жазыұшы көркем қыялдың көмегине де сүйениуі талап етиледі. А.Досназаровтың шаңарағы да беккем болмай, айырым машқалалар хаяллар мәселесинде көринеді. Татар қызы Зәкийра менен курған биринши шаңарағынан соң, бийопалық пенен Павел Славин менен хаялы қашып кеткеннен кейин екінши мәртебе Полинаға үйленеді, булардың барлығы Аллаярды қайғыға дуұшар етеді. Еркін деп ат қойылған туңғыш қызы қайтыс болады, үмиттиң тәғдири де қыйыншылықлар менен жуұмақланады. Тутас алғанда, жазыұшы А.Султанов мәмлекетлик искер А.Досназаровтың образын бириншилерден болып көркем әдебиятта сәулендирди. Дереклер көпшиликти қурайды. Лекин, дәслепки умтылыслардан бири болғанлықтан, айырым кемшиликлер де көзге тасланады. Бул, биринши гезекте, тарийхый фактлардың дизип берилиуінде көринеді, таңлап, сайлап алыныуы керек еді. Екіншиден, тарийхый тулғалар, персонажлар да оғада көп санлы болып келеді. Образлар жетерли дәрежеде ашылмай қалады. Оқыұшыға тәсири, тәрбиялық әхмийети де аз болады. Сонлықтан да, «Ел перзенти» атамасы менен прозаик жаңадан туұынды жазды.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Бекбергенова З., Мәмбетова М. К. Мәмбетов-тың прозалық шығармаларында дәуір хәм қахарман проблемасы. // ӨзРИА ҚҚБ «Хабаршысы», 2010. №3. 77-81-бб.
2. Джумашев А. Новейшая история Каракалпакстана: историографический обзор. // Вестник ККО АН РУз, 2015. №2. – с. 80-83.
3. Насурлаева З. Герой современной каракалпакской прозы. – Нукус: Каракалпакстан, 1976. – с. 256.
4. Нуржанов П. Сверя с народной памятью. – Нукус: Билим, 1994. 148 с.
5. Нурмухамедов М. Хәзирги каракалпак прозасының актуаль проблемалары. // Әмиўдәрья. 1970. №10. 87-111-бб.
6. Султанов А. Дөхмет. – Нөкис: Билим. 2008. 160-б.

АЛЛАЯР ДОСНАЗАРОВ – ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛҚЫНЫҢ УЛЛЫ ПЕРЗЕНТИ

Қудияров А.Р.

*Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети,
Нөкис қаласы*

Хәр бир әўлад өзлигин билиў арқалы, өзиниң ата-бабаларының қандай өмир сүргенин билиўге хәрекет етеди. Ұатанымыздың тарийхын үйрениў арқалы бүгинги күнниң жуўапкершиликли ўазыйпаларын қәлиплестиремиз. Сонлықтан да ел басқарған бабаларымыздың ерлиги, даналық сөзлери, ел басқарыў тәжирийбелери өсип киятырған әўладты тәрбиялаўда әҳмийетли.

Президентимиз Шавкат Мирзиёев «Ұатан ушын, халық ушын пүткил өмирин бағышлаган, өзін аямай, пидайы хызмет еткен уллы инсанларға жоқары хұрмет көрсетиў бизиң елимизде бәрқулла биринши орында турыўы, керек болса, турмысымыздың қағыйдасына айланыўы зәрүр. Сонда ғана биз өз қәдир-қымбатын терең аңлаган, басқалар да хұрмет ететуғын халық хәм миллет сыпатында өзлигимизди көрсете аламыз» деп атап көрсеткен еди.

Қарақалпақ халқының XX әсир тарийхында айрықша из қалдырған тулғаларының бири Аллаяр Досназаров. Бул дәўирде белгили хәм талантлы тулғалар өсип жетилисти. Шығысы жағынан олар хәр қыйлы қатламдағы социаллық топарлардан ибарат еди. Олардың белгили бир топары жергиликли мешит хәм медреселерде билим алған хәм тәрбия алған болса, ал биразы турмыстың аўыр қыйыншылықларын жеңип қатарға қосылған инсанлар еди. Сонлықтанда олардың дүньяға көзқарасы, мәденияты, тәрбиясы, қәбилети хәр қыйлы дәрежеде болды. Усы дәўир тарийхы, тек қарақалпақ халқының емес, ал сол ўақыттағы аўқамға киретуғын барлық халықлардың тарийхында қыйын дәўир болды. XX әсирдиң басындағы азатлық хәрекетлери, халық турмысындағы экономикалық қыйыншылықлар, ел арасында хәр қыйлы алағадашылықларды келтирип шығарып отырды. Әсиресе, «ақ қапшық жылы» халықты аш әптадалыққа алып келген болса, ал биринши жер жүзлик урыстың басланыўы менен халықтың турмысы және де аўырласады. Буның үстине 1916-жылы 25-июньдеги патшаның шет үлкедеги халықларды тылдағы жумысларға шақырыў хәкындағы пәрманы халықтың наразылығын келтирип шығарды. Нәтийжеде 1916-жылы патша Россиясының курамына кирген көпшилик жерлердеги сыяқлы бизиң үлкемизде де азатлық хәрекетлери келип шықты. Усындай қыйыншылықлардан халқымыз өзиниң жолын таңлап алыў, өзін халық сыпатында сақлап қалыў

хәм келешек әўлад алдындағы миннетли парызын орынлаў баслы ўазыйпа болды. Усы дәўир қыйыншылықларының нәтийжесинде, халқымыздың халық болыўы ушын ат салысып жүрескен бир қатар зыялылары, елдің батыр, ер-жүрек перзентлери өсип жетилисти. Солардың қатарында А.Досназаров, Қ.Әўезов, Ө.Бекимбетов, К.Нурмухамедов, Хан Максым, Әўезжан Хожа, Жәлий Максым хәм басқаларды халқымыз мақтаныш етеди. А.Досназаровтың жас ўақтынан турмыстың аўыр қыйыншылықларын көриўи, хәр қыйлы жалланба жумысларда ислеўи, туўылған жерден тысқарыда жумыс ислеўи арқалы турмысты үйренип барыўына мүмкиншилик туўдырды. Басқа жерлерде хәр түрли миллет ўәкиллери менен ислесиўи, олар менен өз-ара пикир алмасыўы көз қарасының раўажланыўына, келешекте халқының ғамын ойлаған тарийхый тулға болып жетилисиўине тәсир жасады. Орайлық жерлерде алған тәжирийбелерин жасларға үйретип, халықтың турмысында ўатансүйиўшилик руўх оятып, халқымызды дүнья халықлары менен бирге адым атып жасаў кереклигин уғынып жетти. Усының нәтийжесинде ХХ әсирдің 20-жылларынан баслап жуўапкерли жумысларға араласа баслады. Бул оның халқымыздың сол ўақыттағы сиясий, экономикалық хәм мәдений турмысы менен жақсы танысыўына, шешилиўи тийис машқалалардың көп екенлигиниң гүўасы болды. Экономикамыздың баслы тараўы болған аўыл хожалығын раўажландырыў зәрүрлигин түсинеди. Әсиресе, өнерментшилик пенен киши кәрханаларды раўажландырыў бойынша жумыс иследи. Буларды иске асырыўда қарсылық етиўши топарларда бар еди. Соған қарамастан халықтың арасында түсиник жумысларын кең түрде жүргизе отырып, өзиниң тәрепдарларына ийе бола баслады. Бул дәўирдеги кадр мәселесине хәм оларды тәрбиялаўға айрықша итибар қаратады. Себеби, усы ўақыттағы ең әҳмийетли мәселелердің бири хәр бир миллет өзиниң басқарыў системасына, мәмлекетлигине ийе болыў ушын хәрекет етпекте еди. Сонлықтанда халқымыздың ардақлы перзенти А.Досназаров қарақалпақ халқын миллет есабында өзиниң орнына ийе болыў жолында аянбай хызмет ислей отырып қарақалпақ автономиялы ўәлаятының дүзилиўине еристи. Бул үлкен қыйыншылықлар арқалы иске асырылды. Себеби, ше-гара, территория хәм ондағы халықлар мәселеси, халық хожалығы, санаат, өндиристиң басқа түрлери, транспорт, байланыс хәм басқада автоном ўәлаят болыў ушын тарийхый жақтан дәлил-леўши фактлерди келтириў керек еди. Қарақалпақстан автономиялы ўәлаятының хәкимшилик бөлиниўи хәм экономикалық, социаллық, өндирислик, мәдений турмыс жағдайларын белгилеўде басқа қалалар менен бир қатарда Шымбай қаласының әҳмийетин

айрықша көрсетіп береді. Шымбай қаласының барлық районлар менен жол байланыстарының барлығы, базарының рауажланған сауда орайы екенлиги, халықтың көбиси усы базар арқалы байланыс жасап алыс-беріс етеді. Сондай-ақ Шымбай округында жоңышқашылықты рауажландырыуға айрықша кеуіл беріуі керек. Оның туқымы бурын сырт елге көп муғдарда сатылып турған. XX әсирдің басында ең табыс келтиретуғын өнімлердің бири жоңышқа туқымы болды. Қарақалпақ халқы жоңышқа туқымын сыртқа шығарыу арқалы Европа хәм Америка еллерине де белгилі болып, дүньядағы ең жақсыларының биринен есапланды. Үлкемизде жоңышқа туқымын жетистіриуіши исбилерменлер шығып, сырт елдер менен сауда сатықты рауажландырыуға үлес қосқан. Жоңышқа туқымын жетилистіриу экономикамыздың тийкаргы дереклеринің бири болып есапланған. Айрым мағлыұматларға қарағанда 1940-жыллары туқым экспортынан Америкадан кейінги екінши орында турған. Жоңышқашылықтың әхмийети бүгінги күниде хәр тәреппе көрсетилмекте. Демек, халқымыздың ғамын хәр тәреппе ойлаған ел перзенти Аллаяр Досназаров, сол дәуірдің аұыр қыйыншылықтарына қарамастан, халқымыздың абадан жасауы ушын келешекте көре отырып хәрекет еткенлигин аңлаймыз. Соның менен бирге миллий территориялық шегаралау хакқындағы мәселелерди додалау барысында халқымыздың жан күйери ретінде Қарақалпақ халқының өз алдына миллет екенлигин, миллий тили, үрп-әдети, мәдениаты бар екенлигин дәлиллеп көрсете билген. Халқымыздың мәпин үлкен минберлерден өз ана тилинде шығып сөйлеп қорғай билди хәм халықты басқа да көплеген халықларға таныта билди. Сол дәуірдің өзінде-ақ Қарақалпақ автономиялы ўәлаятын миллий республика дәрежесине өсирип жеткеріу темир жол байланыстарын рауажландырыу арқалы иске асатуғынлығын көрсетип берди. Бирақ, Аллаяр Досназаровтың бундай алдын болжаушылық пенен айтқан пикирлери сол дәуірде иске асырылмаған менен, оның пикирлери келешектеги ел перзентлери тәрепинен иске асырылды хәм елимизди басқа жерлер менен темир жол арқалы байланыстырыу бүгінги күни де дауам етпекте. Сондай-ақ А.Досназаров ўәлаят шегарасын белгилеп беріуде хәр бир қарыс жер ушын айтыса отырып өз күш жигерин билимин жумсады. Сол арқалы өзинің кейінги әўлад алдындағы азаматлық парызын орынлай билди. Оларға бабаларының өзинің тууылып өскен жеринің қадир қымбатын, ар-намысын, Ұатан алдындағы ўазыйпасын қорғаудың әжайып үлгилерин көрсете билди. Соның менен бирге миллий мәмлекетлик шегараларға бөлгеннен кейин оның экономикалық мәселелерин шешиу, материаллық қорларын таза-

дан пайда болған республикаларға бөлистириу мәселесине де белсене қатнасты. Бул жұмыстар тынымсыз іслеулердин нәтижесинде, тууысқан халықтар ўәкиллериниң жәрдеми, қоллап қууатлауы менен иске асты.

Халқым деп, журтым деп сол ўақытта дәрьяның еки жағында, екиге бөлинип турғанда, оларды бирлестирип бир халық ретинде басқа халықлар менен бирге теңдей өз басқарыу дүзимин, яғный Қарақалпақстан автономиялы областы болыуға еристи. Аллаяр Досназаровтың халқымыз ушын іслеген іслерин тарийхымыз арқалы терең билип барсақ, ол халқында изертлеулерди даўам етип сабақлықларға, оқыу қолланбаларына киргизип барсақ миллий көзқарасты қәлиплестириуде әҳмийети үлкен.

ЖАСЛАРДЫ КӘСИПКЕ БАҒДАРЛАҰДА ТАРИЙХЫЙ ШАХСЛАР ОБРАЗЫНЫҢ ОРНЫ

Қыдырниязов Қ.

*Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық
институты*

Қарақалпақ жасларын кәсіпке бағдарлауда тарийхый шахслардың орны еlege шекем илимий жақтан толық изертленбеген сигментлерден болып қалмақта. Сонлықтанда биз, бул тарауда уллы тарийхый тулға болған Аллаяр Қораз улы Досназаровтың өмири хәм мәмлекетлик искерлиги, ағартыушылық ҳәрекетлери арқалы жас әуладты патриотизм руўхында тәрбиялау хәм сол арқалы өз жолын табыуы, яғный өз кәсібін дурыс таңлауы мүмкинлигине исеним қаратпақшымыз.

Хәр бир тарийхый тулға өз өмири хәмде өзиниң патриотлық ҳәрекетлери арқалы өзинен кейинги өсип қиятырған жас әуладқа шамшырақ ўазыйпасын өтеп отырады. Демек, хәр бир инсан ушын кәсіп таңлау өмир аксиомасы екенлигин биле отырып, сол аксиоманың теориялық тийкарлары жеке шахслар, анығырақ айтқанда тарийхый тулғалар, мәмлекетлик ғайраткерлер, елдин батыр перзентлериниң искерликлери екенлигин мойынлауымыз шәрт.

Тап усындай ири тулғалардың бири Аллаяр Қораз улы Досназаров болады. Демек, бул инсанның ислеген ерликлери хәм ағартыушылық хәрекетлери, қарақалпақ халқының халық болып қәлиплесиўиндеги гиреўли орны, бизиң алымларымыз тәрәпинен толық үйренилиўи керек хәм бул шәрт. Усы процесслерди илимий жақтан үйрениў ушын тек ғана тарийхый изертлеўлер жеткиликли болып қалмайтуғынлығын мойынлаўымыз керек. Сонда бизиң алдымызда екннши бир жол, таза вектор ашылады, яғный бул педагогика хәм педагогикалық изертлеў жумыслары және педагогикалық усыллардың орынлы қолланылыўы арқалы мыңлап жасларымызды усы тулғаға еликлеў процессин келтирип шығарыў нәтийжесинде халықтың өзлигин сақлап қалыўына ерисий, жаслардың патриотлық тәрбияланыўы, маңқуртлықтың алдын алыў сыяқлы хәм сиясий, хәм педагогикалық, хәм руўхый тәрбияны әмелге асырыўымыз мүмкин болады.

Қарақалпақ халқының өзлигин аңлаўы биринше гезекте өз ана тили арқалы белгиленетуғын болса, екннши гезекте халық дастанларының ағартыушылық функциясы арқалы иргелесип келетуғынлығын билемиз. Өткен XX әсирдин басларында Орта Азиядағы түркий халықлардың тил белгилери бойынша территориялық бөлиниўи хәм өз шегараларын белгилеў процесси болып өткенлиги тарийхтан белгили. Мине, усы дәўирде қарақалпақ халқыныңда басында да бир жулдыз жарқыраған еди. Ол әлбетте, Аллаяр Қораз улы Досназаров еди. Бундай инсанның өмирин үйрениў, педагогикалық көзқарастан тәрбиялық ислерин қайта системаластырып шығыў хәм изертлеў мәселелери және күн тәртибинде актуалласқанлығын билиўимиз керек.

Демек, Аллаяр Қораз улы Досназаровтың өмири хәм мәмлекетлик ғайраткерлигин педагогикалық жақтан изертлеўде төмендеги мәселелерди әмелге асырыўымыз керек:

Аллаяр Қораз улы Досназаровтың өмири хәм мәмлекетлик ғайраткерлигин тарийхый жақтан қайта изертлеп шығыў және тарийх пәнине мазмун хәм тематикалық жақтан жаңаша руўхта синдириў;

Аллаяр Қораз улы Досназаровтың ағартыушылық ис-хәректлерин педагогикалық жақтан кеңирек изертлеў хәм қарақалпақ мектеплеринде терең оқытыў;

Аллаяр Қораз улы Досназаровтың ислеген мәртликлери хәм барлық жан-күйерлик пенен ислеген ислерин әдебий хәм ағартыушылық көзқарасынан қайта көрип шығыў хәм тийисли бағдарларда идеалластырыў;

Аллаяр Қораз улы Досназаров шахсы хәм оның өмирлик искерлигинен пайдалана отырып, халықтың толық қатламында

патриотизм сезимлерин оятыў арқалы олардың алға умтылыўын күшейтиў;

Аллаяр Қораз улы Досназаровтың өмирин үйрене отырып, халықтың жоғалтқан еркинлиги хәмде мәмлекетлик ойынлар және опасызлық пенен мәртликтің шегарасы анық белгилеп алынады.

Аллаяр Қораз улы Досназаров биз ушын да жасларымыз ушында идеал инсан образын өтейди. Себеби, хәр қандай халық өз көсемлерин ардақлайды хәм сол арқалы өз жасларын ўатанға садық патриот, илимге умтылыўшы саналы инсан, ата-анаға мийримли жақсы перзент қылып тәрбиялай алады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Бакшеева З.К. «Формирование идейно-нравственной готовности старшеклассников к выбору профессии»: КД. - Красноярск, 1979. – с. 184.	расте». – М.: Просвещение, 1968, - с. 366-367.
2. Балясная Л.К. «Воспитание социальной активности учащихся» // Советская педагогика. 1983. №3. – с. 28-35.	4. Божович Л.И. «Психологическое развитие школьников и его формирование в детском возрасте», - М.: Просвещение, 1973. – с. 95.
3. Божович Л.И. «Личность и формирование в детском воз-	5. Виноградова М.Д., Привин И.Б. «Коллективная познавательная деятельность и воспитание школьников»: -М.: Просвещение, 1977. - с. 7-8. 231.

АЛЫМЛАР МИЙНЕТИНДЕ АЛЛАЯР ДОСНАЗАРОВТЫҢ ОБРАЗЫ

Темирханов Б.У.

Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты, Нөкис қаласы

Халық аўызында А.Досназаров дәстан болып атадан балаға айтып келинбекте. Халық оны соншелли жақсы көргенлигинен реаллықтан тыскары образларды да берип келмекте. Солай болса-да тарийх илими факт хәм анық аргументлерди талап етеди.

Аллаяр Досназаровты кең жәмәәтшиликте үгит-нәсиятлаў, оны келешек жас әўладтың руўхый дүньясында идеал дәрежеде

қәлипплестириў зәрурлиги пайда болмақта. Жасларға А.Досназаровтың тарийхый умытылмас хызметлерин тереңнен ашып беріў хәм оларда руўхый мақтаныш сезимлерин пайда етиў әҳмийетли орын ийелемекте.

А.Досназаровтың юбилей тойларын халықаралық конференция формасында өткерип, репрессияның аўыр ақыбетлери хәм инсан ҳуқықларының толық аяқ асты етилиўин көрсетип беріў, қаралаў хәм бундай системаның, мораллық нормалардың бузылыўын тәмийинлегенин кең жәмәәтшиликке жарытып беріў әҳмийетли ўазыйпа болып келмекте.

Аллаяр Досназаровтың балалық дәўири аўыр өткен. Ол хәр қандай қыйыншылықларды өз күши менен жеңип өтип, хеш бир адамның қоллап-қуўатлаўысыз үлкен жетискенликлерди қолға киргизди.

Аллаяр Досназаров басынан өткен аўыр күнлерди еслеп өз өмирбаянында былай деп жазған екен: – Мен Аллаяр Досназаров жарлы мәрдикар жумыскердин улы 1896-жылы Шымбай уездинің «Көк өзек» болыслығында туўылдым. Миллетим қарақалпақ, әкем жумыскер. Мен 6 жасыма шекем әкемнің тәрбиясында ал, 7 жастан баслап өз нанымды табыў ушын бир байдың падашысы болып, өмир жолымды басладым. Тоғыз жасымда жумыс излеп Шымбай қаласына келип, саўдагер әрменнің (армиянның) үйинде аспаз, кейин жумыскер болып иследим. Он үш жасқа толғанымда талап излеп Хийўа қаласына келип Ярославль пахта тазалаў заводында үскенелерди майлаўшы хызметине орналастым. Заводта 4 жыл даўамында аўыр мийнет етип, усы жерде орыс жумыскери және сүргин етилген социал-демократлар менен танысып, олардан орыс тилин үйрендим. Он жети жасқа толғанымда хызмет орным қысқартылып, жумыссыз қалдым хәм тағы талап излеп Төрткүл қаласына келип Әмиўдәрья бөлими баслығының кеңсесинде сипсекеш болып бир жыл иследим, кейин Төрткүл балық кәрханасында аспаз, инженерлик жер өлшеў мәкемесинде жумыскер, дәриханада аспаз болып иследим. Октябрь аўдарыспағынан кейин өз ерким менен 1918-жылдың июнь айында Қызыл Армия қатарына жазылып пукаралар урысына қатнастым. Сол жылы декабрь айында партия қатарына кирдим...» [1, 145-б.].

А.Досназаров күйгелекли хәрекети арқалы өз денсаўлығына зыян жеткерип алады.

1923-жылы 29-декабрьде А.Досназаров Орайлық комитетке жазған арзасында денсаўлығы себеппи қайтып келгеннен кейинги аўхалын төмендегише баян етеди:

«Мен 1923-жылы 15-мартта аўырғаным себебинен демалысқа шығып Мәскеўден Комуниверситеттиң жолламасы менен Хорезм

Халық Республикасының Хийўа қаласына қайтып келдим. Үш ай наўқасланып жаттым. Тәўир болғаннан кейін мен Хорезм Компартиясы Орайлық комитетиниң жуўаплы хаткери жолдас Шарафутдиновтың атына оқыўымды даўам етиў ушын Коммуниверситетине қайтадан жиберийўди өтинип арза жаздым. Бирақ, жолдас Шарафутдинов менде бурыннан – ақ өши болғанлықтан оқыўымды даўам етиўге қарсы болып, тилегимди орынламады. Буннан кейін мен август айында (9-августта) Әмиўдәрья ўәлаятының Шымбай уездине келип еки ай округлық партия комитетиниң үгит-нәсият бөлими баслығы болып иследим.

Хәзирги ўақытта мен Түркстан Кеңеслериниң съездине делегат болып сайланып, Ташкентке келдим. Университетте оқыўымды даўам етиўим керек. Мен бир жерде турып қалыўды қәлемеймен. Мәскеўге барыўым ушын қәрежетим жеткиликсиз. Сонлықтан съезд тамам болғаннан кейін маған қәрежеттен жәрдем берип, Шығыс Халықлары Коммунистлик Университетинде оқыўымды даўам етиў ушын жиберийуизди соранаман.

Ташкент қаласы, 1918-жылдан партия ағзасы Досназаров А.К. [1, 146-б.].

А.Досназаров жоқары басшыларға өзиниң наразылық пикирлерин билдирип отырған. Себеби халықтық экономикасын көтериўге жоқарыдан дыққат қаратылмаған.

Әмиўдәрья ўәлаятының территориялық экономикалық хәм административлик сиясий бирлик сыпатында қәлиплесиўи (тиккелей Түркстан АССРы Орайлық Атқарыў Комитетине хәм халық Комиссарлар Комитетине бойсынар еди), бириншиден, үлкен сиясий әхмийетке ийе болған болса, екиншиден, қарақалпақ халқының «миллий мәмлекети»н тоталитар дүзим искен-жесине алыў ушын дәслепки жағдай еди.

Октябрьден кейинги айлары ишинде большевиклердин Әмиўдәрья ўәлаятында өткизген сиясатының нәтийжелерин атаклы қарақалпақ басшыларынан А.Қ.Досназаровтың 1924-жылдың октябринде Сталин хәм Молотовқа жоллаған хатында айтылған сөзлери менен көрсетиў мүмкин: «Пүткил исимиз кем қарсылық көрсетиў жолынан, яғный революциядан алдын-ақ пайда болған миллий қатнасларды сақлап қалыў принципи бойынша бағдарланды, бунда қарақалпақ халқы партия хәм советлердин жумысында қатнасыўдан шетлестиреди. Партиялық истиң дәслепки жылларынан баслап хәкимият басына хәр қандай хийелердин жәрдемінде жәмийетке жат адамлар келди. Сондай-ақ, ол және сондай фактлерди көрсетти, халық массасының 50% ке жақынын қураған қарақалпақлар аўыл хожалығы балық санааты, пахташылық пенен шуғылланып, өзлериниң мийнетиниң өнимин

сыртқы базарда сата алмас еди, өз миллети арасынан кадрлар жетистире алмады. 1920-1924-жыллары Эмиүдәрья ўэлаятында алып барған совет хўкиметиниң миллий сиясаты қарақалпақ халқының әсирден әсирге өткен арзыў үмитлерине жуўап берме-ди» [2, 36-б.].

А.Досназаров елдиң социал-экономикалық жағдайын жақсы-лаўда өз усынысларын жыйналысларда баянлап отырған.

1925-жылы 19-25 октябрьдеги өткерилген I ўэлаятлық партия конференциясында А.Досназаров «Арал теңизинде балықшы-лықты раўажландырыў мәселеси хәм ҚҚАО экономикасын раўажландырыў» машқаласы бойынша шығып сөйлейди. Бирақ, А.Досназаров үстинен жала арзалар шөлкемлестирилип, 1926-жылы оны ВКП(б) қатарынан шығарады. [1, 148-149 бб.].

ИИХК уйымларының тәсиринде «белгили бир топар дослары» тәрәпинен ВКП(б) Орайлық Комитетине «Аллаяр Досназаров 1929-жылғы Кеңес хўкиметине хәм партияның сиясатына қарсы хәрекет етиўши контрреволюциялық миллетшилердиң идеологи-ялық басшысы», деген шағым арзалар жазылады. Хәқыйқатында А.Досназаров Кремль басшыларына (Сталинге) жазған хатларын-да орайлық хўкиметтиң миллет мәселелери бойынша сиясатына хәм ески кадрларға надурьс қатнас жасаўларына өзиниң наразы-лығын билдирген еди. Ол, Қарақалпақстанды экономикалық раўажландырыўға дыққат аўдарылмай атырғанын, жаңа миллий кадрлардың тәрбияланбай атырғанлығын айтып жазған еди. А.Досназаровтың усы көзқарасларын хәм талапларын көре ал-маған СССР ИИХК Бас басқармасының Мәмлекетлик қәўипсиз-лик оперативлик бөлими 1935-жылы 25-январда оны қамаққа ала-ды [3, 43-44-бб].

1937-жылы 8-декабрьде Ленинград жанында Беломор-Балтық каналынан 40 км қашықтықтағы Кем деген станцияның жанында А.Досназаров үстинен ең аўыр хўким атыў жазасы орынланады. 1968-жылы 27-сентябрьде Аллаяр Досназаров ақланады.

А.Досназаровтың сиясий хәрекетлеринде патриотлықтың бел-гилери көзге тасланған менен қарақалпақ халқын басқалардан жоқары қойыў нийетинде болмаған. Оның тийкарғы нийети көп миллетли болған жергиликли халықтан кадрларды жетилистирип шығарыў хәм халықтың турмыс жағдайларын жақсылаў болған.

А.Досназаров хәққында шығарылған хәр бир монография хәм мақалалар өзиниң қымбат бахалық тәрәпине ийе. Хәр қайсысында қымбатлы мағлыўматлар келтирилген. Хәр бир автор керекли ма-териаллар хәм дереклерди өз ўақтында жыйнай билген. Себеби, А.Досназаровты көрген, билген адамларды излеп таўып өз ўақтында дереклерди жыйнап алмаса болмас еди.

А.Досназаров ҳаққындағы шығарылган ҳар бир китап дерек хызметин атқарып, китапкумарлар ҳам жас алымлар ушын нәтижелли пикирлерди пайда етеди ҳам раўажландырады. Киптапларда Өзбекстан ҳам Россия архивлеринен алынган көплеген мағлыўматлар келтирилген. Жергиликли ҳам де шет ел мәмлекетлик архивлеринен мағлыўмат алыўдың өзи ансат болмағанлықтан, архив материалларының куны артады. Аллаяр Досназаров ҳаққындағы илимий китаплар тарийхый реаллықты сәўлелендирип бере алады. Деген менен, А.Досназаров ҳаққындағы еле ашылмаған сырлар көп.

А.Досназаров бойынша илимий изертлеў жүргизиўши ҳар бир алымда мағлыўматлардың қайталаныўы ушрасады. Себеби айырым илимпазлар өзлери тиккелей архив материаллары менен танысқан ҳам айырым жағдайларда өзинен алдыңғы изертлеўшилерге силтеме көрсетип кетип ҳам сол арқалы мағлыўматларды толықтырып өз илимий мийнетлерин улыўмаластырады.

Дәслепки жеке авторлықтағы китап Қ.Байниязовтың басламасы менен жазылды. Оның «Аллаяр Досназаров» (Илимий-биографиялық очерк) атамасындағы китабы 1987-жылы баспадан шығарылып, 1991-жылы қайта толықтырылган ҳалында ислеп шығылды.

Қ.Байниязов «Жаңа дәўирдин гүресшен азаматы ҳам көркем шығармалардың унамлы қахарманы болған Аллаяр Досназаровтың туўылып өскен және оны атақлы партиялық-мәмлекетлик ғайраткер етип жетилистирген орталықты дурыс түсиниўимиз ушын биз көп жыллар даўамында Москва, Уфа, Нөкис қалаларындағы орайлық мәмлекетлик архивлеринде ислеп, зәрүрли хўжетлерди үйрендик» - деп өзиниң көп жыллық мийнетин баян етеди [4, 3-б.].

Қ.Байниязовта архив дереклери, дала жазыўлары ҳам еске түсириўлер тийкарындағы А.Досназаровтың өмир хронологиясын көриўимизге болады.

Б.Алланиязов мийнетлеринде де Аллаяр Досназаров ҳаққындағы мағлыўматларды көриўге болады. Оның 1991-жылы «Революцией мобилизованный» (Жизнь и деятельность А.К.Досназарова), 1996-жылы «Аллаяр бас болды қарақалпаққа» ҳам де 2019-жылы «Аллаяр Досназаров» атлы мийнетлери баспадан шығарылды.

2001-жылы академик С.Камаловтың «Қарақалпақлардың халық болып қәлиплесиўи ҳам оның мәмлекетлигиниң тарийхынан» атлы мийнети баспадан шықты. Академик дәл усы китабында Аллаяр Досназаров ҳам оған заманлас елсүйер, садық халық перзентлерине былай деп пикир билдирген: «Қарақалпақ халқынын

мәмлекетлиги қайтадан тикленди. Халықтың бул әрманын иске асырыұда қарақалпақ халқының А.Досназаров, И.Бекимбетов, О.Бекимбетов, О.Ерманов қусаған азаматлары жан-тәнин аямастан гүрес жүргизди» [5:74].

С.Камаловтың басқа илимпазлардың мийнетлеринен өзгешелигин субъектив көзқарастың көбірек ушрасыуы менен ажыралып турады.

«Бизге тарийхтан XVI-XVIII әсирлерде қарақалпақлардың ғәрезсизлиги хәм мәмлекетлигин қорғауға аянбастан гүрес жүргизген қахарманлар – Сасық бий, Муратшайх, Маман бийлерди, XVIII әсир ақыры XIX әсирдің басларында халқының ғәрезсизлиги хәм мәмлекетлиги ушын жан берген қахарманлар – Бегис хәм Мыржық (Миршах)ларды халқымыз хұрмет пенен тилге алады.

Сондай-ақ, ғәрезсизлик хәм мәмлекетлик ушын XIX әсирде Ерназар Алакөз, Ерназар Палуан, Алыушы Қутлыбаевлар қахарманларша гүрес жүргизди.

Ал енди, қарақалпақлардың мәмлекетлигинің XX әсирде тиклениуинің қахарманы Аллаяр Досназаров болды» [6, 8-б.].

Аллаяр Досназаров қарақалпақ халқының өз шегараларын белгилеп берип, мәмлекетшилигин қайта тиклеген уллы қахарман сыпатында тарийхымыз бетлеринде алтын хәрипpler менен жазылып, халқымыз ядында мәңги қалады.

Аллаяр Досназаров Қарақалпақстан Республикасы тарийхында өшпес из қалдырған халық қахарманы болып, ол 2003-жылы баспадан шығарылған «Қарақалпақстанның жаңа тарийхы» атлы китабында уллы хызметлери менен мөрленип қалды.

Профессор Ш.Бабашев өзинің екінши жер жүзлик урыс хәм репрессия дәуирлерин толық сәулендирип беріуши китаплары менен халқымызға белгили алым. Ол көп жыллар дауамында архив материалларын топлау арқалы тарийх илимине үлкен үлес қосып келген. Ол 2003-жылы «Қарақалпақстан Республикасы тарийхындағы сиясий қурбанлар» хәм 2007-жылы «Жазықсыз жазаланған репрессия қурбанлары» атлы мийнетлеринде А.Досназаров ҳаққында мағлыұматларды келтирип өткен.

А.Досназаровтың Төрткүл қаласында дәрихана аспазы болып ислегени ҳаққындағы мағлыұмат тек ғана Ш.Бабашев мийнетлеринде ушрасады. Сондай-ақ, А.Досназаровтың Шымбайда милиция органларын беккемлеуде қатнаскан хызметлери Ш.Бабашев хәм А.Джумашев мийнетлеринде көринеди.

С.Камалов хәм А.Джумашев мийнетлеринде болса Қарақалпақстанның миллий шегараланыу тарийхын толығырақ билюимизге болады.

Сондай-ақ А.Досназаров ҳаққында әдебиетшылар мийнетлеринде де көремиз. «Аллаяр Досназаровтың өмириниң айырым эпизодларын сөз етиўге бағышланған Аяпберген шайырдың «Бола баслады» қосығы, И.Юсуповтың «Қарақалпақ ҳаққында сөз» («Октябрь» поэмасы), К.Рахмановтың «Ел перзенти» телефильми, Т.Сейтжанов ҳәм А.Қайыповтың «Әрман жолында» видеофильми жарық көрди» [7, 20-б.].

Әдебий мийнетлер арасында сын пикирге алынғанлары бар болып, Қ.Байниязов өзиниң сын пикирлерин А.Султановтың әдебий мийнетлерине қаратады. А.Султановтың «Дөхмет», «Нахақтан төгилген қан» атлы мийнетлери архив материаллары менен толық таныспай турып жазылғаны ҳәм жыйналған мағлыұматларда қәтеликтиң бар екенлиги келтирген. «Бул гәплер А.Досназаровтың душпанлары тәрәпинен дөретилген өсек сөзлер болып есапланады»-деп Қ.Байниязов өзиниң сын пикирлерин қәте мағлыұматларға қарата баянлайды [4, 66-б.]. А.Султанов акыргы жыллары шыққан «Елим деген ер еди», «Ел перзенти» шығармаларын А.Досназаров ҳаққындағы мағлыұматларды архив материаллары менен байытады ҳәм баспадан кітап етип шығарды.

Қ.Байниязов Өзбекстан қаҳарманы И.Юсуповтың «Қарақалпақ ҳаққында сөз» поэмасында әпсаналық образлардың бар екенлиги, Ж.Аймырзаевтың «Досназаровшылар», Р.Жаббарбергенновтың «Әўладлар ардақлап еслейди сени», Х.Дәўлетназаровтың «Халқым, мен сизлерге стан әпердим», атлы мийнетлери реал жағдайлардан тысқары екенлиги, Абат Әлиевтиң «Парыз» романында айрым ўақыяларда қәтеликтиң бар екенлигин көрсетип берген [7, 16-17 бб.].

Қ.Байниязов ҳәм Б.Алланиязов мийнетлеринде көбирек әдебий стилге жақынлық сезиледи. А.Султановта болса публицистикалық стилге жақынлық билинеди. Ал, Ш.Бабашев ҳәм Б.Қошанов мийнетлеринде болса анық статистикалық ҳәм илимий стиль көзге түседи.

Тарийхый усылда жазылған шығармаларда анық дәлиллер, сын пикирлер ҳәм тарийхый избе-изликти берилген. Ал, әдебий усылда көпшилик жағдайларында автордың сезимлери тийкарындағы образлар бериледи. Қандай усылдағы шығарма болсада Аллаяр Досназаровтың Қарақалпақстан Республикасы тарийхындағы қаҳарманлық образы – бул Қарақалпақстанның жер майданын белгилеп, автономияны алып бериўинде деўге болады.

Алымлардың атап өтилген мийнетлериндеги тийкаргы мазмунны соннан ибарат: Аллаяр Досназаровтың туўылған жери, жаслық дәўири, мийнет жолы, пидайы хызметлери, репрессияға ушыраўы

хәм ақланыўы ҳ.т.б.

Соның менен бир қатар көплеген илимпазлар газета хәм журналларда және конференция материалларында өзлериниң Аллаяр Досназаров ҳақындағы илимий излениўлерин баянлап келмекте.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Бабашев Ш. «Жазықсыз жазаланған репрессия қурбанлары». – Нөкис, 2007. 416-б.2. Қощанов Б. Қарақалпақстан тарийхнамасы. Нөкис, 2016. 76-б.3. Бабашев Ш. Қарақалпақстан Республикасы тарийхындағы сиясий қурбанлар. – Нөкис, 2003. 308-б.4. Байниязов Қ. Аллаяр Досназаров. – Нөкис, 1991. 105-б.6. Камалов С. Қарақалпақлардың халық болып қәлиплесиўи хәм оның мәмлекетлигиниң тарийхынан. – Нөкис, 2001. 76-б.7. Камалов С. Аллаяр Досназаровтың қарақалпақ мәмлекетлигин тиклеўдеги роли // «Шахстың тарийхтағы роли»	Өзбекстан Республикасы миллий ғәрезсизлигиниң 15 жыллығына арналған хәм Қарақалпақ халқының ардақлы перзенти Аллаяр Досназаровтың туўылғанына 110 жыл толыўына бағышланған Республикалық илимий-теориялық конференция материаллары. – Нөкис, 2007. 72-б. 8. Байниязов Қ. Қарақалпақ әдебиятында А.Досназаровтың образы. //«Шахстың тарийхтағы роли» Өзбекстан Республикасы миллий ғәрезсизлигиниң 15 жыллығына арналған хәм Қарақалпақ халқының ардақлы перзенти Аллаяр Досназаровтың туўылғанына 110 жыл толыўына бағышланған Республикалық илимий-теориялық конференция

ҚАРАҚАЛПАҚСТАННЫҢ ЖАҢА ТАРИЙХЫ

ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В ПЕРИОД ПОЛИТИКИ КОЛЛЕКТИВИЗАЦИИ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА В КАРАКАЛПАКСТАНЕ

Мамбетов И.

*Каракалпакский государственный университет им. Бердаха,
г. Нукус*

Демография – глобальная, жизненно важная, волнующая человечество проблема [1]. Без демографических сведений не обходится ни одно историческое исследование. В данной работе мы попытаемся раскрыть влияние тех или иных социальных явлений в истории через призму демографических процессов, которые происходили в Каракалпакстане. Одним из таких явлений была политика коллективизации сельского хозяйства, которая оказалась более сложным и трудным процессом.

Колхозное движение в Каракалпакской автономной области (далее – КАО) начало развиваться с апреля 1928 года. По сведениям Областного земельного управления КАО, до марта 1928 года в области не было ни одного колхоза. На 1 октября 1928 года были созданы 13 колхозов в форме артелей и ТОЗов. Возникли они стихийно со слабой организацией, в которые в основном объединились беднейшее крестьянство и батраки. В 1929-1931 годы в Каракалпакстане проводилась политика ликвидации индивидуального дехканского хозяйства на основе объединения в коллективные и превращение дехкана в государственного работника на селе, производителя хлопка и другого сырья для союзной промышленности.

11 января 1930 г. Казахский краевой комитет партии (далее – Казкрайком), рассмотрев на своем закрытом заседании вопрос о земельно-водной реформе в КАО, постановляет произвести полную ликвидацию ханских, мечетных и других земель, «явно выраженных нетрудовых хозяйств крупных торговцев, аталыков, высшего духовенства и др.». Предполагалось выселить наиболее крупные хозяйства из них в другие районы Казахстана.

Согласно этому решению началась активная фаза этого процесса. Сначала были определены критерии причисления того или иного хозяйства к той или иной категории хозяйств. В первую очередь они подразделялись на две категории по политическим мотивам: 1. дехкане-кулаки, оказавшие активное сопротивление

советской власти; 2. дехкане-кулаки, не оказавшие активное сопротивление. По экономическим критериям ликвидации подлежали хозяйства, которые имели земельные наделы свыше 9 га в земледельческих районах или 35 голов крупного рогатого скота в скотоводческих районах [2].

В зависимости от принадлежности зависела мера наказания – арест и физическое уничтожение или выселение. Их имущество подлежало конфискации. Раскулачивание, как важная подготовка к коллективизации в Каракалпакстане проводилась специальными комиссиями под надзором «троек», состоящих из первого секретаря партийного комитета, председателя Исполкома и руководителя ГПУ [3].

В результате этих мер были ликвидированы дехканские хозяйства, раскулачивались и выселялись за пределы республики. В частности, по Каракалпакстану с 10 марта 1930 г. подлежало ликвидации 294 хозяйства, в том числе по Турткульскому району 36 дехканских хозяйств, по Шаббазскому – 38, по Кунградскому – 37, по Кегейлийскому – 38, по Чимбайскому – 44, по Тахтакупырскому – 19 и по Караузякскому – 10 хозяйств [4]. Однако притеснения и насилие со стороны советско-партийного аппарата чувствовали почти все дехканские хозяйства, учитывая устойчивые родоплеменные связи и традиционную иерархию в каракалпакском ауле. Под предводительством племенных и родовых старшин многие хозяйства стали мигрировать в другие места обитания за пределами КАО. Только из Ходжейлийского района в другие республики в 1928-1929 годы перешло 101 хозяйство, в 1930 году – 247 хозяйств, всего откочевало из этого района до 1931 года 500 дехканских хозяйств. В этот же период из Тамдынского района откочевало 709 хозяйств [5].

Этот процесс достиг таких размеров, что правительство вынуждено было специальным постановлением от 11 января 1931 года создать во всех районах «тройки» по борьбе с перекочевкой, но миграция продолжалась. Так, из Кипчакского района в Туркменистан и Узбекистан только в феврале и марте 1931 года откочевало около 500 середняцких и 180 бедняцких хозяйств, из Чимбайского района – 460 хозяйств. В Тамдынском районе из 4518 хозяйств осталось 2530, а 1988 хозяйств с 50 тыс. голов скота откочевали за пределы области. В целом уже в начальном периоде коллективизации область потеряла свыше 56,9% всего продуктивного скота [6].

Откочевки дехкан имели место почти во всех районах Каракалпакстана, причиной которой являлись негативные факторы колхозной действительности, которые продолжались и в последую-

ющие годы. В результате хотя общая численность каракалпакских колхозов росла, количество хозяйств в них заметно сокращалось. В частности, если в 1932 году в колхозах области насчитывалось 33948 дехканских хозяйств, то в 1933 году осталось 31554. По отдельным районам поток беженцев был более наглядным. К примеру, в Ходжейлийском районе за период 1932-1933 гг. состав хозяйств в колхозах сократился с 3428 до 2368 [7].

Миграция населения и их откочевка в другие регионы сильно повлияли на состав населения. Например, по данным Всесоюзной переписи 1939 года национальный состав Каракалпакстана выглядел следующим образом: каракалпаков было 158615, казахов – 129677, узбеков – 122052, туркмен – 23259, корейцев – 7347, русских – 24969, татар – 4162, украинцев – 3130, прочих – 2489 человек [8]. В экономическом плане из 12 административно-хозяйственных районов республики 10 были хлопководческими и люцерноводческими, Тамдынский район был животноводческим с преобладанием каракулеводства, а Муйнакский – рыболовецким районом.

Как видим, политика коллективизации сельского хозяйства оказала существенное влияние на демографическую ситуацию Каракалпакстана. Она не только нарушила традиционную структуру хозяйств, но и повлияла на состав населения, экономическую направленность территориальных объединений.

ЛИТЕРАТУРА

1. Дробижев В.З., Поляков Ю.А. Историческая демография – важное направление научных исследований. //Историки спорят. М., 1988. 2. Нуржанов С. Каракалпакская автономная область: история в источниках. – Нукус, 2014. – с. 105. 3. Джумашев А. Каракалпакстанда кол-лективлестириў дэўири: тарийх бетлери. //ӨзРИА Қарақалпақстан бөлими	«Хабаршы» журналы. – Нөкис, 2000. №6-7. 4. АЖК РК. Ф.1. Оп.2. Д.980. Л.1. 5. АЖК РК. Ф.1. Оп.2. Д.868. Л.21-22. 6. Нуржанов С. Каракалпакская автономная область: история в источниках. – Нукус, 2014. – с. 112. 7. АЖК РК. Ф.1. Оп.4. Д.351. Л.2. 8. АЖК РК. Ф.1. Оп.5. Д.211. с. 23.

ҚАЗЫ СУДЛАРЫНЫҢ САПЛАСТЫРЫЛЫҒЫ ХӘМ ҚАЗЫЛАРДЫҢ РЕПРЕССИЯҒА УШЫРАУЫ

Опасев Б.

*Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан
бөлімі Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу
институты, Нөкис қаласы*

Кенес хукіметі орнаған дәслепки жылларда басқа тараулар сыяқлы нызамшылық тарауында да кадрлар жетиспеди. Соның ушында бурынғы қазылардан нызамшылықта пайдаланды. Қазылар медреселерди питкерген диний билимге ийе өз заманының ең сауатлы уламалары еди. Қазылар суды Совет хукіметі орнағаннан кейин бир неше мәрте сапластырылып, кейин қайта тикленди. Бирақ олардың алдыңғы ўәкилликлери шекленип барды. 1917 жылдан кейин қазыханалар халық судлары қадағалауында хызмет алып барған. Әсте-ақырын олардың қатары қысқартыла берди.

1920 жылы қазылар суды тоқтатылды. Жаңа халық судлары дүзилди. Совет халық судлары үлкениң рус халқы жайласқан аймағында хызмет көрсеткен болса, жергиликли халық ушын шариатқа тийкарланған қазы халық судлары жумыс алып барған.

1923-жыл 20-октябрьде ХССР (Хорезм Совет Социалистлик Республикасы) да қабыл етилген конституция бойынша шеп жағалықта қазыханалар хызметі қадаған етилип, совет судлары шөлкемлестирилди. Көп өтпей көплеген наразылықлардан кейин қазыкалан өз орнында қалды, соның менен бирге жоқарғы суд (қазылық коллегиясы) енгизилди, орынларда қазылар орнына әдиллик мәкемелери шөлкемлестирилди. Қазылар белгиленген ис хақы алыў белгиленди, жеке өзи даўагерлерден хақы алыў қадаған етилди [1, 176-б.].

1924-жылдан баслап қазылар судында халық мәсләхатшилери енгизилди. Буның менен коллегиял суд системасы енгизилди. Жергиликли мусылман халық ушын суд исиндеги бул реформа нәтийжесинде судтың формасы өзгерди. Енди жеке баслы суд коллегиял судқа айланды. Халық судында судьялар, мәсләхатшилер болып, советше жумыс алып барыў енгизилгенлигине қарамай, қазылар судынан үлкен айырмашылық жоқ еди.

Қазылар судын сапластырыў хақында қарарды мусылман руўханыйлары ислам динине қысым деп баҳалады. Сол себепли үлкеде қазылар судын толығы менен болмаса да тиклеў басланды. Бул хақында 1921-жыл 6-октябрьде Түркстан Орайлық Атқарыў Комитетиниң декрети жәрияланды. 1922-жылы ТАССР хукіметі республиканың барлық аймағында қазылар судын қайта тиклеў хақында декрет шығарды. Сол тийкарда қазылар суды

Әмиўдәрьяның оң жағалығында да және бир неше жыллар жұмыс алып барды. Айырым дереклерде қазылар суды 1925-жылы тоқтатылды деп жазылған. Өзбекстан ССР ХКС ниң 1928-жылы 18-февралдағы қарары менен қазылар өз хызметин биротала тоқтатты.

1929-жылы сентябрь айы ақырында Тахтакөпирде бурынғы облсуд баслығы Абдижалил Исметуллаев хәм Барлықбай болыс басшылығындағы халық қозғалаңы бастырылғаннан кейин көтерилис басшылары менен бирге көтерилиске катнасқан хәм көтерилисшилер менен байланыста айыпланып бурынғы қазыларда қамаққа алынды.

Репрессияға ушыраған қазылар туўралы изертлеў жұмыслары ғәрезсизликтен кейинги жыллары басланды. Қазыларға қойылған айыплар нызамсыз екенлиги анықланып, олардың исмлери ақланды. Бул бойынша изертлеў жұмысларын алып барыў елимиз тарийхы ушын әҳмийети артып барды. Профессор Ш.Бабашев, О.Юсуповлар ҳ.т.б тарийхшы алымлар шығармалары хәм мақалаларында сондай қазылар атап өтеди.

Асқар қазы Орынбаев, Байназаров Темирхан, Бабаниязов Жолдас, Шылымбетов Бекбаўл ахун, Дәўлетназаров Қәдир қазы, Вайсов Раджап қазы, Алланиязов Мадрейим қазы, Қайдаргулов Курбан қазы, Рахматуллаев Жалел қазы, Юсупов Шамшеддин, Алланиязов Мадияр қазы, Атажан қазы Хасанов, Қурбанияз қазы Ирназаров, Ирназар қазы Шамуратовлар жалған жалалар менен айыпланып қамаққа алынды.

Сондай айыпланғанлардан бири 1859 жылы Қоңырат районы 1-аўылында туўылған **Алланиязов Мадияр** қазы еди. 1929-жылы 18-ноябрьде ККАО ОГПУдың Қоңырат районы бойынша ўәкили Максименконың қарары менен Мадьяр қазыны қамаққа алыў туўралы тапсырма бериледи. Ол ОГПУ хызметкерлеринен ел арасында жасырынып жүрген жеринен 1930-жылы 20-мартта ОГПУдың Қарақалпақстан областлық бөлими тәрәпинен қамаққа алынады. Мадьяр қазы ОГПУ жанындағы «үшлик»тиң Қазақстандағы толық ҳуқықлы ўәкиллиги мәжилисиниң 1930-жылы 18-августтағы қарары тийкарында РСФСР Жынаят Кодексиниң 58-статьясы 10-бәнти менен айыпланып, Совет ҳүкметиниң сиясатына қарсы үгит-нәсият жүргизген деп Қазақстанға 3 жылға сүргин етиледи [2, 72-б.].

1929-жылы ҚҚАО ОГПУ начальниги Белоногов жер аўдарыўға тийисли деп тапқан адамлардың қатарында Шаббаз районынан **Вайсов Ражаб** қазыны да дизимге алады. Ол 1864-жылы Шаббаз районы Қарабаба аўылында курғын шаңарақта туўылған еди. Оған тағылған айып – Совет ҳәкимияты орнағаннан кейинги жылларда ол Шаббаз, Төрткүл районларында Совет аппаратын

басып алыу үшін күрескен баспашыларға жәрдем көрсеткен. Усындай контрреволюциялық хызметі үшін 1929-жылы жергиликли турғынлардан 500 адам қатнасқан мәжилисте Байсов Ражаб қазыны жер аудару тууралы қарар қабыл етиледі. 1930-жылдың бәхәрінде Ражаб қазы хәм оның баласы Бубабайды ОГПУдың хызметкерлери бир түнде алып кетип, оларды Шымбай түрмеханасына қамайды. Ражаб қазы денсаулығынан айырылып, тюрьмадан шығып келип, үйінде қайтыс болады. Бубабай сүргин етилип, елге қайтып келмеген.

Жергиликли халық арасында өзиниң әдиллиги менен абырайға ерискен қазылардың бири **Қурбан қазы Қайдагулов** еди. Ол 1874 жылы Шымбай уездиниң Кегейли болыслығына қараслы 6-ауылында курғын шаңарақта тууылған. Ол 1909-жылдан 1917-жылға шекем қазы лауазымында ислеген. 1929-жылы байлар қатарында хәм «дийқанларға өсимге пул бериуши» деген жала менен қамаққа алынып, сүргин етиледі.

1937 жылы 25-декабрьде ҚҚАССР ИИХКты МҚБ ның 4-бөлим опер ўәкили, мәмлекетлик кәуипсизлигиниң сержанты Олсуфьев Өзбекстан ССР Жынаят Кодексиниң 66-67 статьяларында нәзерде тутылған жынаятлар менен айыпплап, халық арасында контрреволюциялық үгит-нәсият жүргизген деген гүман менен Қыпшақ районында тууылған **Қурбанияз қазы Ираниязов** хәм **Ирназар қазы Шамуратов**ларды Төрткүл тюрьмасына қамау тууралы қарар қабыл етеди.

1938-жылы 7-февральда Өзбекстан ССР Жынаят кодексиниң 60-66-67 статьялары менен айыпланған Ираниязов Қурбанияз қазы, Шамуратов Ирназар қазы атыу жазасына хуқим етиледі.

Репрессия курбаны болған қазылардың бири **Қадир қазы Дәулетияров** еди. Қадир қазы 1873-жылы Шымбай уездиниң 5-ауылында тууылған. Октябрь революциясына шекем қазы лауазымында ислеген. 1919 жылдан 1925 жылға шекем Совет хызметкерлери қатарында болған: халық судьясы, халық судьясының хаткери, өндирис баслығы лауазымларында ислеген. Қадир қазы 1929 жылы декабрь айының басларында Орайлық мәмлекетлик сиясий басқарманың (ОГПУ) Қарақалпақстан ўәлаятлық бөлими тәрәпинен Қарақалпақстандағы миллий азатлық хәрекетке қатнасқанлықта айыпланып, қамаққа алынып, он ай дауаында нызамсыз усылда тергеуде болған.

ОГПУ диң Қарақалпақстан бөлиминиң айыпплау жууағы менен Қадир қазы Дәулетияровтың иси 1930-жылы 10-октябрьде РСФСР Жынаят Кодексиниң 58-статьясы менен 2-бәнти менен айыпланып, ОГПУ жанындағы «үшлик»тиң Қазақстандағы толық хуқықлы ўәкили А.А.Альшанский басқарған мәжилисінде қаралады.

Онда: «Қәдір қазы Дәулетияровты Совет хәкимиятын кула-тыўға қаратылған Тахтакөпир қураллы көтерілісиниң шөлкемле-стирилиўлериниң бири»-деп таўып, атыў жазасына хұким етиле-ди. Сол күни ОГПУ диң «үшлиги» ниң хұкими менен оның бу-рынғы қәсиплеслери Асқар қазы Орынбаев, Бекбаулы ахун Шы-лымбетовлар да атыў жазасына хұким етиледі. Қәдір қазы бойынша хұким 1931 жылы 9-февральда Төрткүл қаласында орынланған [2, 38-41 бб.].

Қоңырат елиниң ең абырайлы қазыларының бири **Жәлел қазы Рахматуллаев**та репрессия қурбаны болды. Ол 1871 жылы Қоңы-рат беклигиниң 7-аўылы «Шанияз шиек» аўылында жарлы дийқан шаңарағында туўылған. 1917-1926 жыллары Қоңыратта қазы лаўазымында ислеген.

1929 жылы 18-ноябрьде Қарақалпақстан областьлық ОГПУдиң Қоңырат районы бойынша ўәкили А.П.Максименко РСФСР Жы-наят Кодексиниң 59-статьясы 3,4-бәнтлери менен айып жәриялап, Жәлел қазы Рахматуллаевты қамаққа алады.

1930 жылы 3-январьда ПП. ОГПУ диң Қазақстан бойынша то-лық хуқықлы ўәкили жанындағы «үшлик» тиң мәжлилис қарарын-да РСФСР Жынаят Кодексиниң 58-статьясы 10-бәнти менен айыпланып, Жәлел қазы Рахматуллаев мал-мүлки конфискация-лаў менен атыў жазасына хұким етиледі. Хұким, сол күни Қоңы-рат қаласында орынланады.

Бабаниязов Жолдас — Шымбай 5-аўыл. Халық қазысы болған. 1929-1930 жылы «Үшлик» қарары менен репрессияға илинген.

Шылымбетов Бекбаўл ахун — Шымбай, 8-«Кене» аўылы-нан. 46 жаста Шымбайда қазы, жасы уллы, абырайлы ахун болып, 2 мешити болған. 1928-1929 жылларда Шымбай түрмасына қамалды. Сол жерден туркмен елине паналады [3:3].

Кеңес хұкіметиниң қазылар судын сапластырыўы менен елим-изде неше әсирлерден берли хызмет етип киятырған шариат суды орнына совет судлары орнады. Қазылар суды тоқтатылып ғана қоймай кейин ала бурынғы қазылар басқа диний уламалар қатары түрли жалған жалалар менен айыпланып қамаққа алынды. Айы-рымлары шет еллерге қашып кетип өз ўатанынан биротала ке-тиўге мәжбүр болды. Шариат судлары әсирлер даўамында жерги-ликли халықтың санасына сиңген, үрип-әдетлерине айналған суд-лар еди. Совет хұкіметиниң репрессия сиясаты тек ғана қазылар ушын емес жәмийеттиң барлық тараў ўәкиллериниң басына түскен апат болып тарийхымыздың қара күнлери сыпатында из қалдырды.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Ўзбекистон тарихи (1917-1991 йиллар). 1-китоб. – Тошкент: «O'zbekiston», 2019. 530-б.	человечества. – Нукус: «Қарақалпақстан», 2014. 398 с.
2. Бабашев Ш. Репрессии. Депортация. Преступления против	3. Юсупов О. Умыт болмас улалар. //Qaraqalpaqstan Jaslari, 19.04.2001. №17. 8-б.

ҚИПЧОҚЛИК ҚАТАҒОН ҚУРБОНЛАРИ

Мухаммадсолиева И.

Бердоқ номидаги Қорақалпоқ давлат университети, Нукус шаҳри

Ватанимиз истиқлолга эришгач, халққа руҳий куч-қувват бағишловчи, унга маънавий озуқа берувчи муҳим омил сифатида тарихимизни ҳолис ва ҳаққоний ўрганишга, истиқлолгача бўлган даврда совет тарихшунослиги томонидан атайин бузиб, сохта-лаштирилган ҳолда тадқиқ қилиниб келинган даврларнинг ҳаққоний тарихини тиклашга аҳамият берилди. Юртимизда тарихни англаш, барчамизнинг тақдиримизга дахлдор бўлган тарихий адолатни тиклаш, айниқса, советлар даврида ўрганилиши ман қилинган яқин ўтмишдаги воқеаларни, уларнинг моҳиятини тадқиқ қилишга ҳозирги кунимизга келиб катта имкониятлар яратилди.

Тарихимизнинг ҳолис ва ҳаққоний ўрганиладиган даврлардан бири эса мудҳиш қатағон сиёсати авж олган йиллардир. Истиқлолдан кейин шўро даврининг қатағон қирғини йилларини тадқиқ қилишга имконият яратилди.

Юртимизда 2001 йилдан буён ҳар йили 31 август – «Қатағон қурбонларини ёд этиш куни» сифатида кенг нишонлаб келинмоқда. «Шаҳидлар хотираси» ёдгорлик мажмуаси барпо этилди. «Шаҳидлар хотираси» жамаот фонди, Қатағон қурбонлари хотираси давлат музейи ҳамда ҳудудлардаги олий таълим муассасалари қошида унинг бўлимлари ташкил этилди. Қатағон қурбонлари бўлган минглаган шахсларнинг исмлари ҳақланди.

Президентимиз Шавкат Мирзиёевнинг «Қатағон қурбонларининг меросини янада чуқур ўрганиш ва улар хотирасини абадийлаштиришга доир кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги фармойиши бу борада алоҳида аҳамият касб этади; «Қатағон қурбонларини вилоят, туман ва шаҳарлар кесимида номма-ном аниқлаш,

уларнинг ҳаёти ва фаолияти, тарихий хизматлари ҳақидаги маълумотларни, архив ва музейларда сақланаётган ҳужжатларни тўплаш ва ўрганиш бўйича ушбу гуруҳларнинг фаолиятини самарали ташкил этиш» [1] туғрисида фармойишда айтилиши бизга асос бўлиб хизмат қилади.

Қатағонлик даврини тадқиқ қилган олимлардан тарихчи профессор Шерип Бабашевнинг меҳнатлари алоҳида этиборга моликдир. Олимнинг изланишлари натижасида қатағон даврига оид бир қанча асарлари нашр этилди.

Тарихчи олимлардан Х.Есбергенов, Қ.Байниязов, Б.Алланиязов, А.Джумашев, С.Нуржановлар ўз илмий асарлари, мақолаларида қатағон даври ҳаққоний тарихини ёритиб беришган.

Қорақалпоғистонда қатағонлик ҳаракати Совет ҳукуматининг ўрнатилиши билан амалга оширилди. Чунки, Совет ҳукуматининг ўрнаши ғалаба халқнинг талаби бўйича ишланмаган эди. 1928 йили Қипчоқ тумани ташкил этилганди. Маълумки, 1957 йил декабрида Хоразм вилоятининг Манғит ва Қорақалпоғистоннинг Қипчоқ туманлари бирлашиши натижасида Амударё туманига асос солинганди [2, 92-б.]. 2009 йили Р.Шамсутдинов, Х.Қурбонов, У.Бекмуҳаммад ҳаммуалифлигида нашр этилган «Қатағон қурбонлари» асарида қипчоқлик қатағон қурбонлари ҳақида ҳам ёзилган.

1937-1938 йиллардаги, ҳозирда илму-фан томонидан «Қатта террор» дея аталаётган қирғинработ даврда юз минглаб инсонлар турли айблар билан қатағон жабрини чекишди. Улар орасида эса қуйидаги қипчоқлик ҳамюртларимиз ҳам бор эди:

1937 йил 28 октябрда «Учлик» қарорига кўра қуйидаги инсонлар ҳар хил жазоларга ҳукм қилинди.

Ўрозов Саитембет – 10 йилга меҳнат тузатув лагерига қамоққа ҳукм этилган. У 1868 йилда Қипчоқнинг 7-овулида туғилган бўлиб, қамоққа олинган пайтда колхозда ишларди.

Саламатов Ғоип – қамоқдан озод қилишга ҳукм этилган. У 1903 йилда туғилган бўлиб, Қипчоқнинг 4-овули да яшаб келган. Келиб чиқиши шайхлардан. Қулоқлаштириш даврида молу-мулки колхоз ихтиёрига олинганди. Сургун қилинишдан қўрқиб яшириниб юрганди. Кейин эса колхозга кириб ишлай бошлаганди.

Абдуллаев Жаббор – отувга ҳукм қилинган. У 1907 йили Қипчоқнинг Жуотур овулида туғилганди. Қулоққа тортилган, аммо сургун қилинишдан қўрқиб бир муддат яшириниб юрган. Кейин бўлса, колхозга кириб ишлаётганди.

Полвонов Болтабой – 1897-йили Қипчоқнинг 7-овули да туғилган бўлиб, қулоқлаштириш даврида молу мулки колхоз ихтиёрига олинганди. 1932 йили шўроларга қарши чиққани учун 5

йилга қамалган, муддатини ўтаб қайтганди. 1937 йил 28 октябрда эса яна 10 йилга қамоққа ҳукм қилинади.

1937 йил 3 ноябрдаги «Учлик» йиғилишида эса яна бир неча қипчоқликлар ҳар хил жазога ҳукм қилинганлар:

Бўрон Есемуратов (1915 йилда туғилган бўлиб, Қипчоқнинг Чойқуй овулидан). Б.Есемуратовга 10 йил меҳнат тузатув лагери-га қамоқ жазоси белгиланади.

Қипчоқнинг 4-овулидан Туржонов Бойман ва Чванталов Калпат отувга ҳукм қилинган бўлса, Дўстмуҳаммедов Бесенбой, Сарлибек Шерали, Кузенбаев Кенжебайлар 10 йил қамоқ жазосига ҳукм қилинади.

1938 йил 4 февралдаги «Учлик» йиғилишида эса, Сапаниёзов Қўзибой «халқ душмани» сифатида отувга ҳукм қилинган. У 1913 йилда Қипчоқда туғилган бўлиб, 1-овулда яшаб келаётган, давлат кемачилик идорасида бакеншик бўлиб ишлаётганди.

Шунингдек, ўша йилнинг 7 феврилида ўтказилган яна бир йиғилишда куйидаги қипчоқликлар Айтматбетов Мурот охун, Эшназаров Тожимурод, Тиловов Оллоёр, Урозбоев Йулдош сари, Камалов Айтан, Матназаров Ереке, Отажонов Бекжон, Содиков Олим махсум, Юсупов Мамут, Ўрозимбетов Умар охун, Нурматов Йулдош, Курбонов Жуманиёз, Сададдинов Бобо, Ўрозбоев Эшонлар отув жазосига ҳукм қилинганди [3, 12-б.].

Ҳукм қилинганлар орасида турли хил тойфадаги кишилар бор эди. Диндорлар, сиёсий фаоллар, завод-корхона ишчилари, оддий деҳқон ва ҳунармандчилик артель ишчилари ҳам беғуноҳ ойибланиб катагон қилинди.

1938 йил 7 февралдаги «Учлик» нинг йиғилишида юқоридаги шахсларга отув жазоси белгиланган бўлса, куйидаги қипчоқликлар 10 йилга МТЛ (меҳнат тузатув лагери)га қамоқ жазосига ҳукм этилганлар:

Муротохунов Халила махсум-1885 йили туғилган, 5-овул кенгашидан, имомлик қилган.

Абдукаримов Содик – 1881 йили Оқдарё овулида туғилган. Ўз элида муллалик қилган.

Сапашев Қозоқ – 1908 йили туғилган, 2-овулида яшаб келган. Кулоқлаштириш даврида мулкани колхозга топширмай, қочган. Ҳибсга олинган пайтда эса колхозда ишлаётганди [3, 12-б.].

Тарих ўз маромида кечишда давом этади. Даврлар, авлодлар келади, аммо бугунги ва келажак авлодлар катагон даврида ҳаётлари азобу-укубатда ўтган, тақдирлари фожиали яқун топган юртдошларимиз хотирасини асло унутмасликлари лозим. Буларнинг барчасини ва тарихнинг ҳаққоний ўрганилишига эса истиклол имкон яратди.

АДАБИЁТЛАР

1. <https://lex.uz/docs/5041012>
2. Нуржонов К., Хужаниязов Ф. Амударё. – Тошкент: «Абу али ибн Сино», 2004.

3. Шамсутдинов Р., Бекмухаммад У. Қипчоқлик катагон даври жабрдийдалари. //Таррақиёт кўзгуси газетаси, №32-33 (7220),

XX ЭСИРДЕ ҚАРАҚАЛПАКСТАН МӘДЕНИЯТЫНДАҒЫ ИДЕОЛОГИЯЛЫҚ ШЕКЛЕҰЛЕР

Айтмуратов Ж., Айтмуратова З.

*Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети,
Нөкис қаласы*

Тарийхтағы хәр қандай зулымлыққа тийкарланған империялар халық массасына сиясий күш жумсаў хәм идеологиялық шеклеўлерди қолланыў жолы менен мәмлекетти басқарыў арқалы өз өмирин сақлап қалыўға хәрекет етип келген. Усы сыяқлы бурынғы аўқамлық дүзим империясы өзине ғәрезли халықлардың сиясий, экономикалық хәм мәдений раўажланыўын өз мәпине жуўап беретугын ҳалда шеклеп хәм усы жол менен раўажландырып келди. Бундай жағдайда Советлик тоталитар дүзими дәўиринде Қарақалпақстан мәдениятының раўажланыўы бурынғы аўқам империясының мақсетине сөзсиз хызмет етиўи тийис болды.

Өзбекстан Республикасы Президенти Ш.Мирзиёевтиң басламасы менен 2020-жыл 8-октябрде «Репрессия қурбанларының мийрасын буннан былайда терең үйрениў хәм олардың естелигин мәңгилестириўге байланыслы қосымша илажлар ҳаққында» Өзбекстан Республикасы Президентиниң бийлиги [9] жәрияланды. Бул бийлик Уатанымыз ғәрезсизлиги, халқымыздың азатлығы хәм еркинлиги жолында жанын пидә еткен репрессия қурбанларының естелигин мәңгилестириў, олардың ислерин хәм мийрасын үйрениў және үгит-нәсиятлаўға қаратылған әхмийетли ҳужжет болып табылады.

XX әсирде Советлик тоталитар дүзимниң миллий мәденияттағы идеологиялық шеклеўлери бирден пайда болған жоқ. Оның қәлиплесиўи ушын Совет мәмлекетиниң узақты гөзлеген, шығыс халықларының руўхый мәдениятын жоқ етиўге қаратылған сиясий илажларды иске асырған еди. Бүгинги күн көзқарасларынан баҳалағанымызда совет империясы өзиниң қәлиплескен ўақтынан

баслап, административлик-баскарыўшылык дүзиминиң бекем-лескен дәуиринде жети рет репрессиялык куўдалаўлар иске асырылғаны мәлим [4, 5-б.]. Солардың бир нешшеси миллий мәдени-яттағы идеологиялык шеклеўлерге хызмет етти.

Егер биринши хәм екинши репрессия қызыл империяның орнаўына қарсы бас көтерген жергиликли миллет ўәкиллерине, соңынан миллий кадрлар, ағартыўшылар хәм ел-ақсақалларына қарсы қаратылса, үшінши репрессия бул халқымыздың руўхый байлығын жоқ етиўге бағдарланды.

1928-1930-жыллары елимизде латын әлипбесине өтиўге байланыслы, большевиклер барлык араб әлипбесине жазылған kitap хәм қолжазбаларды жоқ етиў сиясатын жүргизди. Улама ийшанлар қамаққа алынды. Мысалы: Инаят ийшан Бахаўатдинов, Халила ахун Атаўлиев, Пахратдин ийшан Мунайдаров, Тансық Хожа Орумбаев, Каримберди ахун Нуруллаевлар РСФСР Жынаят Кодексиниң 58-статьясы 2-бөлиминиң жынаят белгилери менен айыпланып, ең аўыр-атыў жазасына ҳүким етилди [4, 241-б.].

Бул сиясаттың нәтийжесинде, халқымыздың дүньялық илимлерди үйрениўине хызмет етип келген, бир неше әсирлер даўамында саўат ашыў мектеби болған, араб әлипбесинде оқыў қадаған етилди. Миллий мәдениятымыздың раўажланыўына хызмет етутын руўхый мийрасларымыз жоқ етилди; бундай сиясатқа өз мунәсибетин билдирген зыялылар қамаққа алынды. Мысалы, Қарақалпақстан билимлендириў бөлиминиң Хожели бойынша инспекторы Сейдғалий Ағайдаров 1930-жылы 26-ноябрьде ГПУ қасындағы «Үшлик» топары тәрәпинен атыў жазасына ҳүким етиледи. ҚҚАССР Билимлендириў халық комиссары Керимберди Садуллаев қамаққа алынып, тюрьмада қайтыс болады.

Төртинши репрессия 1932-1933-жылларда болып, «Пахта мәселесине» яғный дийханларды дәстурий егинлерди егиўди тоқтатып, оның орнына ғалаба пахта егиўге мәжбүрлеген еди. Бул куўдалаў мапазында да 300 ден аслам дийханлар қамаққа алынып, 1246 адам «Бай, ийшан элементлери» сыпатында куўдаланды. Бул ҳаққында 2003-жылы «Қарақалпақстан» баспасынан жарияланған, «Қарақалпақстанның жаңа тарийхы»ның 237-245-бетлеринде айқын сөз етилген.

Бесинши репрессия 1934-1936-жылларда ғалаба колхозластырыў сиясатына байланыслы жүргизилген болса, алтыншы массалық репрессия 1936-1938- жыллары болғаны мәлим. Бунда большевиклик орай жергиликли партия-совет органларының басшыларын Троцкийшил, Бухариншил, контрреволюцияшыл миллетшилер таңбасы менен айыплаў жәриялады. Бул куўдалаў барасында ел басқарған азаматлар менен қатар қарақалпақ халқының мәденият ғайраткерлери контрреволюцияшыл миллетшилер сы-

патында қамаққа алынды. Олардан жазыушы-шайыр Сейфулғабит Мажитов баласы Рахим Мажитов пенен бирге, Избасар Фазылов белгили журналистлерден Хожан Абдихаликов, Оразалы Қосекеев, мәмлекетлик театр директоры Ибат Бекбаулиев, Әмет бақсы Матназаровлар айыпсыз жазаланды. Билимлендириу пидайыларынан ҚКАССР билимлендириу халық комиссары Сейт Туреев, Жумамурат Жақсымуратов, белгили ағартыушылардан Махмуд Пирназаров, Камал Төреев. (Шымбай педучилищеси директоры), Абдулла Бабажанов, Төренияз Айтешов (Районлық билимлендириу бөлим баслықлары), жазықсыз қамаққа алынды. Тек ғана 1937-жылдың соңғы 4 айы ишинде Қоңырат районынан 28 Куйбышев районынан 11, Хожелиден 27 муғаллим хәр кыйлы жала менен халық душпаны сыпатында қамаққа алынды [5]. Солай етип бул дәуирде қара-қалпақ халқының белгили интеллигенция ўәкиллери, жазыушылар көркем өнер ғайраткерлери хәм муғаллимлерде репрессияға ушыраған еди.

Жетинши репрессия екинши жер жүзилик урыс хәм урыстан кейинги жылларда болғаны мәлим.

Халқымыздың миллий мәдениятына хәм миллий зиялыларына қарсы қаратылған сиясий идеологиялық қуўдалаулар II жер жүзилик урыстан кейинги дәуирде де жаңадан хәуижге минди.

XX әсирдің 50-жылларында бурын халқымыз арасында ағартыушылық мектеби болып келген руханыйларымызды қуўдалау қайтадан күшейди. Олардан: Сәлмен ийшан Камал улы, Пурхан ийшан Қайыпназар улы, Алланазар Ахун Қосназар улы, Қалимбет Ахун Өтемурат улы хәм буннан баска бир неше ески саўат ийелерин жазықсыз қуўдалады [1, 7-76-бб.]. Хакыйқатлықты әдил баҳалаушы халқымыздың тилек усыныслары менен олар 50-жыллардың екинши ярымында ақланды.

Халқымыздың руўхый мәдениятына қарсы қаратылған идеологиялық шеклеу мәденият тараўындағы жергиликли еркин пикирлеуши зиялыларымыздың идеяларына қарсы гүрес жүргизиу аркалы иске асты. Бул тараўда «Әдебият хәм көркем өнер» сиясаттан ажыратып қойыуға хәрекет етиўшилер сыпатында көркем дөретиўшиликте партиялық принциплерден узақласқаны ушын қуўдалана баслады.

Орайлық комитеттиң коммунистлик идеология сызығы менен илим, әдебият хәм көркем өнерди раўажландырыуыды белгилеп берген сиясаты – бул тараўдың демократиялық бағдарда раўажланыуы ушын үлкен тосқынлық жасады.

XX әсирдің 50-жылларында илим хәм мәденият тараўындағы идеологиялық шеклеулердің күшейиўине 1946-1948 жыллардағы ВКА (б) Орайлық комитетиниң «Звезда» хәм «Ленинград» журналлары. «Драма театрлары репертуарлары хәм оны жетилисти-

риу илажлары» [8, 371-б.] ҳаққын да қарарларының жәрияланыуы әдебият хәм көркем-өнер ғайраткерлериниң дәретиушилиқ уқыбын жоқарыдан басқарыуға жол ашты. Нәтийжеде Орай сиясатының көрсетпелерин иске асырыу барысында «Миллетшиликке қарсы гүрес» пердеси менен халқымыздың миллий мәдениятының раўажланыуына хызмет етиуши илим хәм әдебияттағы миллий зиялыларымыз сиясий куўдалауға ушырады. Оларды класслық көзқарастан баҳалау дәстурге айланды. Мысалға биринши қарақалпақ филолог илимпазы профессор Нәжим Дәўқараевта «революцияға дейинги халық дәстанларын хәм қарақалпақ шайырларының шығармаларын асыра мақтағаны ушын» [3, 11-б.] оларды халық аўзынан жыйнап, баспаға таярлаған хәм изертлеген илимпазларымызды «буржуазиялық идеядағы әдебиятты жақлаушылар хәм мақтаушылар» деген куўдалаулар себепли [2, 14-б.] миллий зиялыларымыздың өмирден биймезгил кетиюине себеп болды. Бундай илим хәм әдебият ғайраткерлерине қаратылған сиясий куўдалау белгили шайыр хәм жәмийетлик искер Избасар Фазыловтың 21 жыллық өмирин кәпесте сақлады [6].

XX әсирдиң 50-жылларында даўам еткен сиясий куўдалаулар тек илим, әдебият тараўындағы миллий зиялыларды куўдалау менен шекленип қалған жоқ. Бул өз гезегинде әдебият хәм көркем өнер тараўындағы миллий мийрасларымызды үйрениуди «миллетшилиқ» хәм «Ескиликтиң қалдығы сыпатындағы айыплаулар менен шеклеп қойды. Қарақалпақ халық дәстанларынан «Едиге», «Алпамыс», «Мәспатша» дәстанлары менен қатар М.Дәрибаевтың «Көклен батыр» драмасы куўдалауға ушырады.

1962-жылы «Әмиўдәрәя» журналында қарақалпақ сазларының тамыры тереңде екенлигин музыка мәдениятымыздың бақсышылық хәм жыраўшылық өнерине бай екенлигин сөз еткен, тилекке қарсы сол жылларда музыка хәм қосық жанрының жеңил бағдар алып баратырғанын, соның ушында халықлық инструменталлық жанрдан, яғный дуўтар хәм қобызды қолланған түрдеги миллий музыканы раўажландырыўды сөз ететуғын А.Алламуратовтың «Қарақалпақ музыкасы туўралы бир-еки аўыз сөз» мақаласына куўдалаулар шөлкемлестирилди [4, 390 б.]. Бул жағдай әдебияттағы хәм миллий мәдениятымыздағы халық дәстурлериниң умытылыуына алып келди. Миллий мийрасларға ықлас төменледі. Қарақалпақ миллий намалары, әсиресе қобыз намалары муңлы қайғылы деп табылды. Бул компартияның шовинистлик сиясатының көриниси еди.

Усы бағдарда М.Сейтниязовтың «Ўатан гедайы», Г.Есемуратовтың «Туўылған жерге» дәретпелерине, Д.Айтмуратовтың «Хайўанлардың суўретке түсиуи» тымсалына жала жабылды хәм кемситилди.

Соны да айтыуымыз керек, Сталинизм жеке адамға сыйыныулардың ақыбети өз гезегинде Орай сиясатының күшейиуине, Аўкам территориясындағы барлық мәселелердин әсиресе илим хәм жоқары билим бериўдин бир орайдан шешилиўлерине алып келди. Қарақалпақстан Республикасында бирден-бир жоқары оқыў орны болған, Қарақалпақ Мәмлекетлик педагогикалық институтын университетке айландырыў мәселесинин 1958-жылы XVI Областлық партия конференциясында Жоқары хукимет орынларының алдына қойылыўы [7] хәм бул мәселениң 70-жылларға шекем өз шешимин таппай келиўи – бул сөзсиз Орай тәрепинен жүргизилген идеологиялық шеклениўлердин нәтийжеси болды. Идеологиялық үстемликти мәмлекетлик сиясат дәрежесине шекем көтерген, - бундай талапларға жуўап бериў ушын халқымыздың жергиликли басшылары оған ийкемлесип ис алып барыўына туўра келди.

Нәтийжеде мәденияттың коммунистлик идеологияға бағындырылыўы миллий қәдириятларымыздың, динимиздин, әдеп-икрамлықтың, әдебияттың, көркем-өнердин миллий тамырларынан ажыралыўына, миллий дәстүрлер хәм үрп-әдетлердин умытылыўына, тарийхый түсиниклердин бурмаланып қәлиплесиўине алып келди.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Абдимуратов Т. Репрессияға ушыраған уламалар. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992. 7-76-бб.
2. Байниязов Қ. Марат Көптилеў улы Нурмухамедов (Библиографиялық көрсеткиш). – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2000. 14-б.
3. Есемуратова Г. Умытпайман, Нәжим аға. //«Әмиўдәрә», 1990. №8. 11-б.
4. Қарақалпақстанның жаңа тарийхы (Қарақалпақстан XIX әсирдин екшини ярымынан XXI әсирге шекем). – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2003. 5-б.
5. Қарақалпақстан Республикасы Жоқары Кеңеси архиви. Фонд 1, Оп. 4 Д 16. 08. л.10. ои 121. д 9. Л.79.
6. //«Қарақалпақстан жаслары», 15-апрель 1999. №15 (699).
7. Қарақалпақстан Республикасы Жоқары Кеңеси архиви. Фонд 1, оп. 9. д. -304, Л. 161.
8. Зезина М.Р., Кошман Л.В., Шульгин В.С. История русской культуры. – М., 1990. – с. 371.
9. «Қатағон курбонларининг меросини янада чукур ўрганиш ва улар хотирасини абадийлаштиришга доир қўшимча чора тадбирлар тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармойиши //«Халқ сўзи», 2020. 9-октябрь. №212 (7714).

Ш.БАБАШЕВ МИЙНЕТЛЕРИНДЕ СОВЕТ ХӘКИМИЯТЫ- НЫҢ ДИНИЙ СИЯСАТЫ МӘСЕЛЕСИ

Раматуллаев М.А.

*Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан
бөлімі Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу
институты, Нөкіс қаласы*

Совет хукимети орнаған дәслепки күнлерден-ақ олардың Қарақалпақстанда жүргізген сиясаты, ис-илажлары инсан хуқықларын бузыу жолы менен әмелге асырылғанлығы илимий мийнетлерде айтылып келмекте. Бул сиясат өз уақтында халық арасында үлкен наразылықларды келтирип шығарған. Репрессиялық жол менен өз мақсетлерин әмелге асырған совет хукимети дәуиринде Қарақалпақстанда бир неше репрессиялар жүз берген. Булардан Екинши жәхән урысы хәм урыстан кейинги жылларда өткерилген репрессияларды атап өтсек болады. Халық басына аұыр күнлер түсип турған бир дәуирде жазалау органлары «Германия-Япония жансызлары» деген айып пенен бир неше жүзлеген жерлеслеримизди камаққа алып сүргин қылды. Олар арасында диний уламалар да бар еди.

СССР да жасаушы халықлар хәм миллетлер тарийхында аянышлы ақыбетлерге себеп болған, алты жылдан артық дауам еткен Екинши жәхән урысы хукиметтиң ишки сиясаты, сол қатары диний сиясаттың да өзгериуине өз тәсирин тийгизди. Совет-герман фронтында әскерий хәрекетлер басланған дәслепки жылларда да зорлық сиясаты дауам етип, динге қарсы лекциялар оқылған, Қурбан хайыт хәм Ораза хайыты менен байланыслы диний байрамларға қарсы бағдарланған илажлар өткерилип турылған. Бирақ совет хукимети өзи ушын аұыр сынаулар дәуиринде жәмийеттиң барлық ағзаларын фашизм үстинен жеңиске бағдарлау мақсетинде диний факторды есапка алды, диншил халықты бирлестиреуи диний мәкеме хәм шөлкемлер дүзиу хуқыкын кайта тикледі. 1941-жыл июль айынан баслап «Безбожник» журналы хәм соған уқсас барлық журналлар басылымы тоқтатылды [1, 99-б.].

Лекин 1950-жылдан баслап совет хәкимияты диний мәкемелерге қарата өзиниң қатаң сиясатын белгилеу жолына өтти, диншиллер хәм уламалар қайта қысқа алына баслады. 1950-жылдан «Дин тарийхы хәм атеизм мәселелери» дәуирлик басылымы шыға баслады. 1951-1952-жыллардан ғалабалық-мәдений шөлкемлерде динди сынға алыуға хәм оның «зыянлы» тәреплерин үгитлеуға қаратылған лекциялар хәм сәубетлер шөлкемлести-

риў күшейди.

Гәрезсизлик жылларына келип тарийхқа қызығыў, оны туўры жарытыўға умтылыў күшейип, совет ҳүкимети дәўириндеги репрессиялар, диний саясат мәселеси де өзине тән изертлеў объектине айланды. Қарақалпақстандағы мусылман мәкеме хәм шөлкемлер искерлиги, дин тарийхы мәселелери тарийхшы, этнограф, философ хәм тағы басқа тараў алымлары итибарын өзине тартып келген. Бул мәселелер, әсиресе уламалардың репрессияға ушыраўы бойынша қунлы мағлыўматлары менен белгили профессор Ш.Бабашевтың мийнетлери [2] арқалы кеңнен таныссад болады.

Профессор Ш.Бабашев көп жыллар даўамында топлаған архивлик материаллары тийкарында жәриялаған мийнетлеринде тоталитарлық дүзим үстемлик еткен дәўирлерде руўхый мәдениятымызды ҳәр тәреплеме раўажландырыўда аянбай хызмет еткен илимли, зыялы жерлеслеримиздің аўыр тәғдирлерин ҳақыйқатлық көзқарасынан баянлап, оларды кең жәмийетшиликке танытты. Советлик тоталитарлық дүзим дәўиринде мусылманшылық идеяларын таратыўшы Ислам дининиң алдыңғы зыялылары большевиклик идеологияның қасарысқан душпанлары екенлиги, ғалабалық репрессия жылларында Қарақалпақстан Республикасынан 20 мыңнан аслам азаматлар жазаларға тартылған болса, олардың ярымына жақынын ийшан-уламалар, диний саўатлы адамлар, жер ийелери, байлар, қазылар менен моллалар қурағанлығын да профессор Ш.Бабашев мийнетлерин оқый отырып билип аламыз.

Ол өзиниң мийнетлеринде совет ҳәкимиятының репрессия жылларында қарақалпақстанлы уламалардың аянышлы тағдирлерин сөз етеди.

«Дөхмет дегиши: (Қарақалпақ уламалары үстинен ҳүким)» китабында совет ҳүкимети дәўиринде Орайдың тапсырмасы менен Қарақалпақстан АССРы жазалаў уйымлары, ыызам қорғаў органлары хәм оның хызметкерлериниң Конституцияға жат усылларды қолланыў арқалы халқымыздың бийгүна пидайы азаматларын, илимли уламаларың түрли жала-дөхмет пенен ең аўыр өлим жазаларына тартқанлығы ҳаққында конкрет дәлиллер менен баян етеди.

«Өлимге ҳүким етилген Абдижамий ахун ақланды» атлы китапшасында тоталитарлық дүзим үстемлик еткен дәўирде илимли халқымыздың руўхый мәдениятын раўажландырыў ушын гүресте шейит болған Абдижамий ахун Байназар улының өмири, қайғылы тәғдири, бийгүне атылыўы хәм оның ақланыўы туўралы сөз етиледі.

Улыўма алғанда биз профессор Ш.Бабашев мийнетлери арқалы репрессияға ушыраған көплеген ийшан хәм уламалардың

дизимлери менен таныса аламыз. Оларды оқый отырып репрессия курбанларының жынаят ислери, олардың тергеулерде берген сорау-жууаплары, тергеушілердің айыптау жууамақлары, баянламаларын изертлеу арқалы «Халық душпаны» «қара таңбасы» менен айыпланып атылған, қайтыс болып кепинсиз көмілген ийшан-улама, диний сауатлы адамлардың тәғдірлерін изертлеуде профессор Ш.Бабашевтың қәншелли дәрежеде қунлы материаллар жыйнағанлығын түсінеміз.

ӘДЕБИЯТЛАР

1.Салмонов А. Ўзбекистонда совет ҳоқимиятининг диний сиёсати: уйдирма ва тарих ҳақиқати. – Тошкент. 2015. 160-б. 2.Бабашев Ш. Қарақалпақстан Республикасы тарийхындағы сиясий қурбанлар. – Нөкис. 2003. 308-б.; Жазықсыз жазаланған	репрессия қурбанлары. – Нөкис. 2007. 415-б.; Дөхмет дегиши. – Нөкис. 2009. 348-б.; Өлимге ҳүким етилген Абдижамий ахун ақланды. – Нөкис. 2011. 24-б.; Қарақалпақстанлы зыялылар үстинен сиясий процесс. – Нөкис. 2012. 400-б.

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ИСТОРИИ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА КАРАКАЛПАКСТАНА В ПОСЛЕВОЕННЫЙ ПЕРИОД

Таджиева Р.

*Каракалпакский научно-исследовательский институт
гуманитарных наук Каракалпакского отделения Академии наук
Республики Узбекистан, г. Нукус*

Вторая мировая война нанесла огромный человеческий и материальный урон народному хозяйству нашей республики. Если учесть, что население республики накануне войны составляло 475,7 тысячи человек (согласно переписи населения 1939 года), то в годы войны было мобилизовано в общей сложности более трети всего населения республики. На фронтах этой войны сражались более 50 тысяч, а на тыловых работах участвовали более 20,5 тысячи каракалпакстанцев, они составляли более 32,6% активного трудоспособного населения. Только на полях сражений

погибли, а также пропали без вести около 34 тысяч человек [1, - с. 247]. Трудно исчислить умерших и пострадавших в прифронтовой зоне при выполнении тыловых работ, трудились в сложных условиях на промышленных предприятиях страны. Неоценимый вклад внесли в победу над фашизмом трудящиеся сельскохозяйственной отрасли республики, которая специализировалась на производстве хлопка, риса, люцерновых семян, каракульских шкурок, шерсти, коконов тутового шелкопряда, а также овощей и фруктов.

В послевоенный период народ Каракалпакстана приступил к восстановлению разрушенной экономики края, устранению издержек и отрицательных последствий военного периода в социально-экономической жизни, повышению уровня жизни людей. Современные тенденции в сфере сельскохозяйственного развития Узбекистана обуславливают всемерный учет процессов тех лет, когда главным источником преодоления экономических трудностей послевоенного периода были чрезвычайно трудные условия дехкан, при предельном ужесточении дисциплины, огосударствлении колхозов, максимальном изъятии сельскохозяйственной продукции. Изучение подобного опыта восстановления хозяйства также важно, как и его осмысление в максимально возможном объеме, что позволит выработать рекомендации для современной экономики и формирования новой системы сельскохозяйственного производства.

Превалирование хлопкового клина в структуре сельского хозяйства стало важным аспектом в истории сельского хозяйства республики послевоенного времени, так как оно базировалось на искусственном орошении земель, пригодных для выращивания, в первую очередь хлопка. Это, в свою очередь, повлияло на дальнейшее экстенсивное развитие экономических и социальных процессов, обусловившее возникновение проблем духовно-нравственного характера и возникновению величайшей экологической катастрофы в истории человечества – усыхание Аральского моря.

Подобное стало последствием политики советского государства, направленной на расширение сельскохозяйственного производства, в первую очередь хлопка-сырца. Еще в 1944 году руководство СССР обратило внимание на необходимость расширения хлопкового клина в структуре сельского хозяйства. Сразу по окончании войны, 14 июля 1945 года было принято постановление ЦК ВКП(б) и СНК СССР «О мерах по восстановлению и развитию хлопководства в Узбекистане» за №1771, а 2 февраля 1946 года постановление СНК СССР «О плане и мероприятиях по вос-

становлению и дальнейшему подъему хлопководства в Узбекистане в 1946-1953 годы». Согласно этим документам, в Узбекистане необходимо было расширить площадь земель под хлопок до 1 млн. гектаров и поднять урожайность до 25% с тем, чтобы сдать государству до 2 млн. 400 тысяч тонн хлопка-сырца.

25-26 февраля 1946 года состоялся пленум Каракалпакского обкома КП(б)Уз, по завершению которого 27 февраля состоялось Республиканское совещание хлопкоробов республики. Совещание хлопкоробов республики важно было в организационном плане, так как большинство колхозов оказались с задолженностью из-за невыполнения планов сдачи хлопка-сырца государству. Секретарь обкома С.Камалов указывал на необходимость решения проблем в землепользовании, против выделения земель под личные приусадебные участки, организации труда в колхозах и вопросам механизации. Кстати, аналогичное совещание состоялось в марте того же года по вопросам животноводства.

В Каракалпакстане началась организационная работа по наведению порядка в сельскохозяйственной отрасли, которая выражалась в восстановлении земель, выявлении их мелиоративного состояния, организации труда в колхозах и совхозах. Например, в 1946 году в республике существовало 425 колхозов со 154,8 тыс. гектарами земель. Большинство работ выполнялось руками колхозников с использованием тягловой силы, поэтому одним из основных вопросов стала механизация производства и всей системы сельского хозяйства. В 1950 году объем посевных площадей составил 159,0 тыс. гектаров, а к 1960 году намеревались достичь объема в 191,7 тыс. гектаров. Особенно для увеличения под техническими культурами: с 86,6 тыс. гектаров в 1950 г. до 131,6 в 1960 году площадей. В итоге в 1960 году урожайность колхозно-совхозных полей повысилась главным образом за счет увеличения посева площадей до 15,8 центнера [2, - с. 56,71], то есть почти на треть меньше запланированных цифровых показателей.

Второй вопрос – проведение административных работ, организация труда в колхозах и других сельскохозяйственных предприятиях. Одной из серьезных проблем стали нарушения Устава сельскохозяйственных артелей в колхозах, в связи с чем 19 сентября 1946 года было принято специальное постановление ЦК ВКП(б) и Совета Министров СССР. Помимо этого важно было навести порядок в административно-территориальном управлении сельскохозяйственными предприятиями и колхозами. Вскоре приступили к организации сельскохозяйственных районов и к 1948 году в Каракалпакстане их было 10. Началось укрупнение колхозов, были попытки восстановления демократических основ управления. Од-

нако, как показывала практика, нарушения в организации труда были довольно ощутимыми.

Особо выделяется тема ответной реакции дежкан на тяжелое социально-экономическое положение. Колхозники в массе своей предпочитали скрытые, латентные формы борьбы за собственные интересы, избегая прямой конфронтации с властями. Самыми распространенными из них и наиболее значимыми по последствиям были уход из колхозов и экономический саботаж. Это наносило ощутимый ущерб колхозному производству. Например, в эти годы наблюдалась большая текучесть колхозников, многие хозяйства могли переключаться из одного колхоза в другой, прибывавших большинство председателей колхозов предпочитали не фиксировать, используя рабочую силу в других целях. Например, для выращивания риса часто использовали корейцев, которых формально зачисляли в колхозы, но они занимались исключительно рисом. Бригадой они могли «кочевать» из одного колхоза в другой. Так, в 1948 году было установлено, что в 20 колхозах Кунградского района числилось 258 хозяйств, которые работали на выращивании только риса. В Куйбышевском районе за один год из колхозов выехали 197 хозяйств с 422 трудоспособным населением. Так получилось, что на сборе хлопка на полях колхозов вместо 61500 человек работали 42 тысячи человек [3, - с. 9].

Важное значение для понимания процессов имеет изучение документов Совета по делам колхозов при правительстве СССР, где имелось представительство нашей республики. В данном направлении важно рассмотреть вопросы финансирования мер, направленные на улучшение орошения и мелиорации. Освоение крупных капиталовложений на сооружение ирригационно-мелиоративных сооружений не дало ожидаемых результатов. Свыше 100 млн. рублей было выделено на ремонт и строительство ирригационных сооружений, таких, как Пахта-арна, канал им. Ленина, Кызкеткен, Кууаныш-жарма. Особо стоял вопрос борьбы с дейгишем.

Механизация сельского хозяйства по-прежнему шла через моторно-тракторные станции (МТС), которые выступали проводником технологического прогресса. Играя роль главной контролирующей и координирующей производственно-технической структуры, к тому же обладающей некоторыми политическими и управленческими полномочиями, МТС представляли собой основную форму развития материально-индустриальной базы колхозного строя. В то же время МТС являлись инструментом командования колхозами со стороны партийно-государственных органов, средством получения дешевых сельскохозяйственных

продуктов через натуроплату. Их деятельность сужала возможности колхозов как кооперативных предприятий, лишала крестьян материальной заинтересованности в результатах своего труда. Вместо взаимовыгодного сотрудничества на основе хозрасчета взаимоотношения между МТС и колхозами строились на основе неэквивалентного обмена результатами труда рабочих и крестьян, что тормозило рост колхозного производства. Такое положение складывалось в результате административно-командной системы управления колхозами, слабости товарно-денежных и хозрасчетных отношений между промышленным и аграрным секторами, существенной разницы в ценах на промышленную и сельскохозяйственную продукцию. Однако в послевоенный период республика из года в год не выполняла план по сдаче хлопка-сырца, других видов сельхозпродукции, вследствие чего изменилось отношение к МТС. В постановлении Совета Министров СССР «О мерах по улучшению работы машинно-тракторных станций» от 29 сентября 1951 года требовалось от советских и партийных органов повысить уровень квалификации руководящих кадров и специалистов МТС, а также ускоренно обеспечить тракторами республику. Одними из причин отставания сельского хозяйства в республике были неудовлетворительное использование техники и низкая производительность машинно-тракторного парка. Это обуславливалось сильной изношенностью техники, слабой ремонтной базой, а иногда и отсутствием таковой, нехваткой квалифицированных кадров.

Следует указать, что социально-экономическое развитие республики в этот период не было ориентировано на наличие и размещение трудовых ресурсов. Промышленность развивалась односторонне и в Нукусе, и в Тахиаташе, и в некоторых райцентрах. В малых населенных пунктах и в сельской местности, где проживало 52 % населения, практически не получили своего развития ни сфера производства, ни сфера обучения. Но в целом экономическая реформа 60-х годов, а также намеченные компартией в 70-е – первой половине 80-х годов меры социально-экономического характера не сопровождались преобразованиями в политических структурах, в социальном и духовном развитии общества, а потому окончились неудачей. Эксплуатация природных богатств страны носила практически безудержный характер. Планы государства на расширение хлопкового клина в 1960-1970-х гг. обострили конфликт между обществом и природой, во многих регионах СССР обострился экологический кризис. Катастрофа Арала, заражение пестицидами, дефолиантами земель и другое – наиболее яркие проявления этого кризиса. Кроме того, произошли измене-

ния в экологии и биологии рыб и кормовых организмов, населявших Аральское море и Амударью, уменьшилась их численность. Уменьшение русла Амударьи также привело к прекращению произрастания камыша, который обеспечивал содержание 90-100 тыс. голов крупного рогатого скота на отгонных пастбищах. В результате сложившейся ситуации народное хозяйство автономной республики потеряло товарной продукции естественного производства (рыба, мясо, пушнина, ондатра) на сумму более, чем 8 млн. рублей в год [3, - с. 9].

Таким образом, мы можем указать, что восстановление сельского хозяйства Каракалпакстана в послевоенный период имеет ряд важных вопросов, требующих комплексного изучения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Каракалпакстанның жаңа та-
рийхы. – Нөкис. 2003. 247-б.	сборник. – Нукус. 1967. – с. 56,
71.
2. Народное хозяйство Каракал-
пакской АССР. Статистический	3. ЦГА РК, ф.334, оп.1, д.55, л.9.

РАЗВИТИЕ НАУЧНОЙ МЫСЛИ КАРАКАЛПАКСТАНА В 1920-1930-е гг.

Таджиева Р., Базарбаева Ж.

*Каракалпакский научно-исследовательский институт
гуманитарных наук Каракалпакского отделения Академии наук
Республики Узбекистан, г. Нукус*

С установлением на территории Каракалпакстана нового строя стали проводиться мероприятия по переустройству хозяйства, быта и культуры народа, всего уклада жизни, что требовало серьезного и всестороннего изучения расселения и численности народа, особенностей его социального строя.

В этот период происходит рост научных учреждений, расширяется научно-исследовательская и издательская работа, организуются экспедиции, разворачивается широкая подготовка научных кадров. Но, несмотря на бурную деятельность, этот период исследований носил в основном собирательный характер. Полученные материалы не подвергались научному анализу, большинство трудов остались неопубликованными. С 1928 г. началась работа в Каракалпакстане по введению нового алфавита и замене им дей-

ствовавшего арабского алфавита. До 1930 г. новый алфавит применялся частично: делопроизводство в некоторых учреждениях и организациях велось наравне с новым латинским алфавитом, применялся и арабский алфавит; в газете «Қзыл Қарақалпақстан» на новом алфавите печаталась только одна вкладная страница. С 1930 г. был введен новый алфавит в обязательное обучение и преподавание в школах, издательство печати, газеты и учебники и прочая литература выполнялись на новом шрифте [1, - с. 237].

Основными темами для изучения Каракалпакстана стали в 1920-1940 гг.: национально-этнический и племенной состав населения, определение расселения народов, составление этнографической карты Центральной карты и на ее основе осуществление так называемого национально-государственного размежевания в регионе. В 1928-1929 гг. в изучении этнографии каракалпаков приняли участие наряду с профессорско-преподавательским составом и студенты Туркестанского государственного университета. Особенно интересные сведения собрала А.С.Морозова. Ее дипломная работа: «Материалы для изучения языка и быта каракалпаков». Также 1928 г. отмечен приездом экспедиции под руководством А.Л.Мелкова, организованной Обществом изучения Казахстана. В планы экспедиции входило обследование кустарных промыслов, также Мелковым сделаны фотографии, охватывающие практически все сферы хозяйства каракалпаков того времени. Важным мероприятием явилась организация в 1926 г. в Москве Акционерного общества научно-художественного народоведения «Этномир», деятельность которого охватила всю территорию бывшей РСФСР [2, - с. 459].

В 1930 г. в июле-сентябре ЦКНА (центральный комитет нового алфавита) в наш регион был командирован С.Е.Малов. Экспедиция главным образом носила лингвистический характер и ставила целью изучение и выявление особенностей каракалпакского языка. Несомненной заслугой участников экспедиции стало изучение наречий, бывших до тех пор вне поля зрения интересов тюркологов.

Экспедиционные работы проводились на территории Караузякского и Чимбайского районов. В ней приняли участие сотрудники института К.Айымбетов, О.Кожуров и У.Кусекеев. Материалы, собранные ими, составили рукопись под названием «Основные этапы истории каракалпаков», которая освещает некоторые вопросы происхождения каракалпаков на основе письменных источников. В работе сделана попытка прослеживания, насколько было возможно, основных вех истории не только собственно каракалпаков и их общепризнанных большинством уче-

ных исторических предков [3, - с. 18].

В 1932 г. были отмечены заслуги за активное участие в деле организации научно-исследовательской работы и культурного развития ККАССР: Н.А.Баскаков, первый активный помощник по организации Комплексного научно-исследовательского института как научного сотрудника. Первый среди ученых СССР уделил внимание научному изучению каракалпакского языка. Тов. Баскаков первый дал описание каракалпакского языка, изложенный им в его научном труде: «Грамматика каракалпакского языка». Издание ККНИИ 1932 г., которое, по словам известного тюрколога проф. Малова, является большим достижением тюркологической науки (отзыв проф. Малова в газ. «Советская Каракалпакия». Баскаков окончил МГУ в 1928 г.) [4, - с. 14].

2) Ибадуллаев Кенжебай как научный сотрудник ККНИИ уделил огромное внимание разработке орфографии каракалпакского языка. Разработал проект орфографии.

3) П.А.Воронцовский, старший научный сотрудник с 25-летним стажем. Работал в Каракалпакском институте с момента его организации. За годы работы в издании ККНИИ вышли его труды о ККАССР: «Экологические условия обитания саранчи в нижней дельте Амударьи»; «Материалы к изучению этномофауны ККАССР».

4) Н.Н.Бобровский, бывший заведующим лабораторной станции Чимбая, в дальнейшем зав. Гидрометеорологической станции Гидрометкомитета ККАССР принимал активное участие в деле восстановления и расширения гидрометсети за 8 месяцев. Ими были установлены и вступили в строй 2 важные станции, имеющие союзное и международное значение (Тамды и Муйнак). По его инициативе Государственный Метеорологический Комитет СССР принял решение об организации Гидрологической станции на острове Возрождения, которая была открыта в 1933 г.

Придавая особую важность организации научно-исследовательского института, правительство автономной республики приняло меры по широкой организации научно-исследовательской работы в Каракалпакстане. Каракалпакский комплексный научно-исследовательский институт был организован в 1931 г. протоколом №37 от 12 августа 1931 г. [5, -с. 48.]. Институт был укомплектован как приезжими учеными, так и представителями местной национальности – К.Айымбетов, Ж.Урумбаев, Т.Бежимбетов начали работать в институте после 1933 г.

Комплексный научно-исследовательский институт ККАССР находился в Турткуле. Основные задачи и проблемы, определяю-

шие работу учреждения: изучение естественных богатств, производительных сил, экономика ККАССР, ее культура, быт населения, классовая борьба и история. Конкретные дисциплины - история, этнография, языковое отделение, строительство, сельское хозяйство, этнология, геоботаника, педагогика, гидрофенометеорология, энергетика. Учреждение было подчинено СНК ККАССР, состояло на государственном бюджете. В научно-организационном отношении был подчинен сектору науки Наркомпроса РСФСР.

Институт имел химико-технологическую лабораторию в г. Турткуле, основанную в 1932 г., энтомологический кабинет, основанный в 1931 г., почвенный кабинет, пустынно-песчаный кабинет (1932 г.), исторический кабинет (1931), лингвистический (1931), этнографический кабинет (1932 г.). В 1932 г. были открыты педолого-педагогические, гидрофено-метеорологические, экономический исследовательский кабинет [6, - с. 21].

В ККНИИ имелась научная библиотека, в фондах которой было 1438 переплетных единиц, площадь помещений составляла 12 кв. м [6, - с. 23]. Научных работников по ККАССР было незначительное количество и те за счет Комплексного научно-исследовательского института, которые были расселены по отдельным учреждениям, организациям и районам. Комплексный НИИ в 1930 г. насчитывал 15 человек научных работников [7, - с. 17].

Для развития народного хозяйства и культуры республика нуждалась в высококвалифицированных кадрах. Поэтому многие представители Каракалпакстана были направлены на учебу в Москву, Ленинград, Ташкент, Алма-Ату и другие города.

ЛИТЕРАТУРА

1. ЦГА РК, Ф.229, оп.1, д.40.		ской науки – 250 лет. //Вестник
2. ЦГА РК, ф.12, оп.3, д.160.		КК ФАН УзССР. 1974. №5. – с.
3. ЦГА РК, Ф.26, оп.1, д.351.		48.
4. ЦГА РК, Ф.229, оп.1, д.16.		6. ЦГА РК, Ф.156, оп.2, д.139.
5. Камалов С.К. Штабу совет-		7. ЦГА РК, Ф.26, оп.1, д.450.

МОЛОДЕЖНЫЕ ОРГАНИЗАЦИИ КАРАКАЛПАКСТАНА ПОСЛЕВОЕННОГО ВРЕМЕНИ

Кенесбаев У.Ж.

*Каракалпакский научно-исследовательский институт
гуманитарных наук Каракалпакского отделения Академии наук
Республики Узбекистан, г. Нукус*

Воспитательная деятельность общественных организаций по формированию и подготовке молодежи к защите Родины послевоенного времени – одна из противоречивых проблем в истории Каракалпакстана, освещение которой всегда происходило под влиянием идеологических установок. Молодежные организации – одна из форм организации подрастающего поколения, которая распространилась в Каракалпакстане в 1920-е годы. Одной из первых подобных организаций была комсомольская, или официально Всесоюзный Ленинский коммунистический союз молодежи (ВЛКСМ). Впоследствии были организованы комитеты и ячейки данной организации на республиканском, областном и других низовых уровнях наподобие партийной организации.

С самого начала существования на эту власть были возложены идеологическая и воспитательная функции; по сути, они являлись частью единой идеологической структуры, призванной воспитывать патриотов и защитников страны, приверженных идеям советской власти. Одним из первых исследователей данной темы в историографии Каракалпакстана является проф. Ш.Бабашев, который еще в 1965 году защитил диссертацию на тему «Комсомол Каракалпакии в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 годов». В том же году он опубликовал монографию «Воины-комсомольцы Каракалпакии в боях за Родину» [1]. Более широко вопросы участия молодежи Узбекистана в экономическом развитии республики освещаются в кандидатской диссертации А.Татыбаева [2], однако в ней мало внимания отводится деятельности молодежной организации послевоенного периода.

В послевоенный период молодежная организация Каракалпакстана продолжила свою деятельность, направленную на формирование нового человека. В марте 1946 года состоялся VI пленум Каракалпакского областного комитета ЛКСМ Узбекистана, где с отчетным докладом выступил первый секретарь каракалпакской организации М.Калимбетов. В его выступлении прозвучала главная задача этой организации – подготовка молодых резервов для партии, других общественных и государственных организаций республики [3, - с. 2]. Важно указать, что в годы войны ряды ком-

сомола значительно пополнились: только в Каракалпакстане были приняты в члены молодежной организации 14932 человека, из них 6533 женщины и девушек. Однако, как показывала практика, принятие в ряды комсомола становилось очередной кампанией, присущей для советской административной системы.

Сама организация также имела структуру наподобие партийной, секретариат, отделы, секторы, районные отделения во главе с секретарем в каждом ведомстве, учреждениях и учебных заведениях имелись первичные ячейки. Так, на конец 1945 года в номенклатуре комсомольской организации республики состояли 52 человека, из них 32 – мужчины. Большинство номенклатурных комсомольских работников были в возрасте от 21 до 25 лет (25 чел.), до 21 года – 12, более 25 лет – 15. Большинство работников были со средним и низшим образованием (42 чел.), по национальному составу большинство составляли каракалпаки (18 чел.) и казахи (18 чел.), а также узбеки, русские, татары, евреи. Около половины номенклатурных работников обкома комсомола были партийными (26 чел.), был даже один беспартийный и не член комсомола [4, - с. 20]. Или же в существовавших по республике 456 колхозах в 395, из 18 существовавших моторно-тракторных станций (МТС) в 17 были первичные комсомольские организации, при этом комсомольцев из аулов и кишлаков было значительно меньше (всего 6584 чел.) [5, - с. 1]. Трактористов-комсомольцев всего было 211, из них 98 – женщины и девушки.

Основные задачи организации молодежи Каракалпакстана заключались в практической поддержке и осуществлении всех советско-партийных указаний. Например, в условиях республики 1946 года главная задача комсомола заключалась в участии на обработке и уборке хлопка. На VIII пленуме ЦК ЛКСМ Уз принял постановление «Об участии молодежи в выполнении пятилетнего плана восстановления и развития народного хозяйства СССР в 1946-1950 гг.», во исполнение которого 3-4 июня 1946 года VII пленум Каракалпакского обкома комсомола призвал молодежь республики активно участвовать в процессе строительства новых производств, выращивании и сборе хлопка и др. Так, согласно плану восстановления в Каракалпакстане стояла главная задача – восстановление хлопководства до довоенного уровня, расширить посевы хлопка до 84000 га, довести урожайность до 23% [5, - с. 1], то есть почти в два раза больше, чем в начале 1946 года. Партийными организациями спускалась инструкция по организации молодежи в сельских местностях организовать комсомольско-молодежные бригады. Например, в том году подобных бригад на хлопковых полях работало около 75, а также 257 комсомольско-

молодежных звеньев. Надо указать, что в большинстве своем это был порыв самой аульно-кишлачной молодежи, стремившейся к трудовой славе и доблести. Например, в начале 1946 года молодые ребята из Кипчакского района Ю.Мадаминов и Б.Юлдашев обратились в правление колхоза с просьбой выделить им 3 га земли под хлопчатник и в октябре выполнили свои обязательства на 150%, собрав 4653 кг [6, - с. 2]. Но, с другой стороны, как признавали сами комсомольские вожаки, многие из них были организованы формально. Например, считалось, что если бригадир или звеньевой состоял в комсомоле, то считали эту бригаду или звено комсомольско-молодежным, тогда как в этих бригадах или звеньях зачастую находились 70-80% трудоспособных колхозников старше 26 лет и даже 50-60-летние. В Куйбышевском районе в созданных 20 звеньях выявлено, что большинство членов в них состояло не из комсомольцев и несоюзной молодежи [7, - с. 4]. В Караузьякском районе были организованы 5 комсомольско-молодежных бригад и 16 звеньев, однако при проверке выяснилось, что ни одной бригады не организовано [8, - с. 9].

Другой задачей было определено проведение агитационно-пропагандистских мероприятий в ауле и кишлаке. «Политмассовая» работа велась во всех колхозах и МТС республики, создавались группы агитаторов из числа комсомольского актива республики и районов. Однако во многих случаях организационная работа страдала от бюрократических приписок, оставалась на бумаге. В годы войны были закрыты или прекратили свою работу большинство городских и районных клубов, красных чайхан (изб). Всего в довоенный период было 11 клубов и красных уголков, 116 красных чайхан, была налажена сеть библиотек. В послевоенный период ставилась задача их восстановления, на бумаге многие стали функционировать. Но, судя по материалам архивов, среди молодежи, в том числе комсомольцев, религиозные убеждения укрепились. Начальник Управления по делам культурно-просветительных учреждений при Совете Министров ККАССР Шигатаев утверждал, что, несмотря на существование парков, клубов, библиотек, молодежь в колхозах стала принимать старые обычаи, молятся богу, природе, шаману, увеличивается количество заболеваний [9, - с. 9].

Партийная организация всерьез взялась за комсомольскую организацию с конца 1946 года, когда были определены задачи и функции работы с молодежью. В последующие годы начали функционировать республиканская библиотека, создано 87 изб-читален, 515 агитпунктов, 11 районных библиотек, 10 районных домов культуры, другие учреждения культуры и искусства, куда

было вовлечено 190 комсомольцев [10, - с. 15]. Был принят ряд постановлений, определяющих функции местного комсомола и установления тесных связей с другими общественными организациями. Например, Каракалпакский обком комсомола был призван мобилизовать молодежь для осуществления тех задач, которые определяло государство. Советско-партийный аппарат ставил перед молодежной организацией вопросы организации молодежи для выполнения сельскохозяйственных работ, например, от посева хлопка до его уборки, или же строительства каналов и других ирригационных систем. В то же время организация должна была заниматься воспитанием молодежи, привития им чувства солидарности, дружбы, патриотизма и взаимопомощи. Например, комсомольская организация курировала деятельность одной из первых общественных организаций военно-патриотического характера - Осоавиахима. В послевоенный период помимо Осоавиахима существовали отделения Добровольного общества содействия армии (ДОСАрм), Добровольного общества содействия авиации (ДОСАв). В 1951 году они были объединены в Добровольное общество содействия армии, авиации и флоту (ДОСААФ), в Каракалпакстане был образован Республиканский комитет этой организации с 4 городскими и 9 районными комитетами.

Центральный Комитет Каракалпакского обкома комсомола контролировал работу физкультурно-спортивных обществ, например, молодежь представляла членов Добровольного спортивного общества (ДСО) «Пахтакор», а также «Спартак», «Медик», однако в основном они работали в городских центрах. В районных центрах эти общества больше числились лишь на бумаге. Например, в начале 1950-х годов ДСО «Медик» объединял 15 коллективов физкультуры, из них 14 по лечебно-профилактическим учреждениям и 1 - в Нукусской медицинской школе. Отмечается, что президиум ДСО «Медик» не имеет тесной связи с коллективами физкультуры [11, - с. 2]. ДСО «Буревестник» объединял 19 коллективов физкультуры с общим охватом более 1700 человек, при этом слабо осуществляется контроль и взаимодействие с местными коллективами физкультуры.

Комсомольская организация сотрудничала с другими общественными организациями, например, обществом Красного Креста и Красного Полумесяца, профсоюзами. Все эти организации наряду со специфическими осуществляли идеологические и воспитательные функции, принимая участие в своеобразном социальном эксперименте по воспитанию нового человека и созданию нового строя.

Таким образом, мы можем утверждать, что в послевоенное время молодежная организация Каракалпакстана оказалась под пристальным вниманием советско-партийных органов, наблюдается усиление контроля над её деятельностью. Молодежь активно вовлекалась во все хозяйственные дела, комсомольская организация стала основным проводником политики советской власти среди молодежи, вовлекая их в орбиту своих интересов. Раскрытие исторического опыта ВЛКСМ предполагает объективные оценки как опыта в целом, так и отдельных периодов его накопления. Речь идет об изучении опыта не только негативного, но и положительного, ибо само осознание ошибочности тех или иных действий имеет позитивное значение для извлечения уроков из истории.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бабашев Ш. Комсомол Каракалпакии в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. //АКД. – Ташкент. 1965;2. Бабашев Ш. Воины-комсомольцы Каракалпакии в боях за Родину. – Нукус. 1965.3. Татыбаев А.С. Историография участия молодежи Узбекистана в экономическом развитии республики в 60-е-80-е годы XX века. //АКД. – Ташкент. 1995.3. ЦГА РК, ф. Р-553, оп.6, д.38, л.2.	4. ЦГА РК, ф. Р-553, оп.6, д.35, л.20.5. ЦГА РК, ф. Р-553, оп.6, д.32, л.1.6. ЦГА РК, ф. Р-553, оп.6, д.34, л.2.7. ЦГА РК, ф. Р-553, оп.6, д.39, л.4.8. ЦГА РК, ф. Р-553, оп.6, д.41, л.9.9. ЦГА РК, ф. Р-553, оп.6, д.39, л.29.10. ЦГА РК, ф. Р-553, оп.6, д.41, л.15.11. ЦГА РК, ф.319, оп.1, д.1, л.2.

ИСТОРИЯ ПОВСЕДНЕВНОСТИ КАК НАПРАВЛЕНИЕ «НОВОЙ СОЦИАЛЬНОЙ ИСТОРИИ»

(по материалам истории Каракалпакстана
60-80-х годов XX в.).

Сейдаметова Г.

*Каракалпакский государственный университет им. Бердаха,
г. Нукус*

История повседневной жизни (everyday life history) - новая отрасль исторического знания, предметом изучения которой является сфера человеческой обыденности во множественных историко-

культурных и политико-событийных контекстах. В центре внимания истории повседневной жизни комплексное исследование повторяющегося, «нормального» и привычного, конструирующего стиль и образ жизни у представителей разных социальных слоев, включая эмоциональные реакции на жизненные события и мотивы поведения.

Повседневность – бытовая сторона жизни, проводимая из дня в день, постоянная, не прекращающаяся [14]. На повседневную жизнь влияют политические, экономические, социальные условия развития общества. При всем разнообразии методов историописания в Каракалпакстане история повседневной жизни общества только развивается. Превалировавший в историографии метод освещения жизни общества с точки зрения политической истории во многом определяет процесс управления обществом, но не само общество с его внутренними связями, противоречиями и взаимовлиянием.

Повседневность состоит из очень разных элементов: дом, одежда, пища, деньги, рождение и воспитание детей, формы брака и семьи, и т.д. и т.п. То есть, это «мир вещей», составляющих социальное пространство, питающих человека, образующих интерьер, на фоне которого разворачивается жизнь, это особенности ментальности, системы взглядов, представлений.

Актуальность изучения данного вопроса позволяет преодолеть стереотипы, сложившиеся суждения о каракалпакском обществе советского периода. Существует некоторый стереотип восприятия, что данное общество было абсолютно безмолвствующим; общественное мнение – абсолютно верноподданным и абсолютно политизированным; не было у граждан других забот, кроме как участвовать в выборных кампаниях, в уборке хлопка, выполнять планы хлопкозаготовок, поднимать производительность труда и т.д. С другой стороны, каракалпакское советское общество воспринималось как нечто абсолютно идеальное, хотя на самом деле оно было полно противоречий, социальных проблем, недостатков. В данном контексте важность исторического научного анализа вопросов совершенствования социально-бытового и культурного развития городов Каракалпакстана с точки зрения теории повседневности позволяет рассчитывать на приобретение новых научных знаний об основных этапах и закономерностях исследуемого периода.

В мировой историографии история повседневности как отдельное направление истории сформировалось во второй половине XX века. В историографии проблемы мы можем определить две группы исследований, локализуя их территориально – зарубеж-

ная и отечественная. Хронологически зарубежная историография по истории повседневности берет свое начало от научных работ немецкого социолога Н.Эллиаса [24], а также Г.Маркузе, П.Бергера, Т.Лукмана [13]. Тему повседневности развивали американские социологи Г.Гарфинкель и А.Сикурель [4]. На развитие истории повседневности оказали влияние идеи американского культуролога и антрополога К.Гирца [5].

Большой комплекс историографического материала имеется у российских историков конца XX века [12]. Например, группа историков из разных институтов РАН во главе Ю.Л.Бессмертным и А.Я.Гуревичем создали рабочую группу по изучению «истории повседневности», начали выпуск альманаха «Одиссей» и ежегодника «Казус». Ученые-исследователи предлагали несколько отойти от традиционных штампов и обратить внимание на новые формы и методы исторической реконструкции [15].

В конце XX века российские историки стали обращать серьезное внимание на повседневную историю. Поиск причин вынуждал обществоведов-гуманитариев обратить свое внимание на сам «человеческий фактор», отсюда выйти на феномен человеческой жизни в её повседневности. Начиная с 2000-х годов обозначенная проблема стала одним из самостоятельных научных направлений – открывается Научный Совет РАН «Человек в повседневности: прошлое и настоящее» под председательством академика Ю.А.Полякова, разрабатываются различные междисциплинарные теоретико-методологические подходы, предназначенные для разностороннего изучения особенностей обыденной жизнедеятельности человека.

Вопросы истории повседневности в историографии Узбекистана стали актуальными в начале XXI века. Сама постановка вопроса изучения повседневной жизни как в Узбекистане, так и в Каракалпакстане наблюдаются в научных статьях А.Джумашева [7] и С.Шадмановой [22], которые сделали экскурс к истории формирования этого направления исторического познания, методологии и методики исследования повседневной практики.

В историографии Узбекистана и Каракалпакстана 1960–начала 1980-х гг. проблема повседневной жизни освещается в трудах историков социальной жизни и этнографов, хотя сам термин «повседневность» не упоминается. Центральное место занимало изучение деятельности партии по улучшению социально-бытовых условий и повышению уровня жизни населения. Исследователи были склонны завышать рост благосостояния трудящихся, умалчивать о реальных проблемах в социально-экономических и бытовых сферах. Основной акцент делался на так называемой

«сознательности советских тружеников, их прямой заинтересованности в результатах своего труда, добровольном стремлении в кратчайшие сроки построить светлое будущее» [18].

Необходимо отметить, что в 1960-80-е гг. в историографии нашего региона этнографами был выработан подход, в соответствии с которым «быт» стал характеризоваться как повседневный уклад жизни. Можно сказать, что это стало началом зарождения в каракалпакской историографии направления по изучению истории повседневности.

В советской историографии 1970-80-х гг. накопилось значительное количество исследований по проблемам материального благосостояния рабочих и крестьян. Разработка их привлекала внимание экономистов, социологов, историков, что нашло отражение в историографических обзорах исследователей [21]. Историки советского периода, изучавшие вопросы социальной жизни, большое внимание уделяли роли правящей партии в социальных преобразованиях. Например, А.Тажибаев [19] освещает социальные преобразования в целом. Б.Шамамбетов и Б.Закиров [23] рассматривали вопросы подготовки кадров в сельском хозяйстве, экономическим и социальным аспектам развития ирригации, хлопководства и рисоводства посвятили монографии К.Сарыбаев, Ж.Медетуллаев и Дж.Палванов [17]. К.Рзаев проанализировал социальную природу личного подсобного хозяйства населения, вопросы демографического развития [16]. Вопросы социальной активности женщин осветила Р.Калбаева [10]. А.Гаипова [3] изучала вопросы развития благосостояния трудящихся республики в контексте освещения истории социальной практики в советской историографии. Р.Джанабаев [6] освещал вопросы культурного строительства. Наиболее близко к теме подошли этнографы, например, к вопросам обрядности у каракалпаков и городской культуры, быта обратились этнографы Х.Есбергенов, Т.Атамуратов [8]. Быт жителей каракалпакского аула был изучен У.Шалекеновым [25], А.Бекмуратова [2] изучила быт и семейные отношения у каракалпаков периода до 1960-х годов. Большой фактический материал имеется в работе А.Курбаниязова о работе системы торговли и товарооборота в республике в 1960-1975 годы [11].

Период независимости в историографии Узбекистана ознаменовывается собой совершенно новый качественный этап исторического писания, свидетельством которого является написание крупной монографии «Ўзбекистон совет мустамлакачилиги йилларида» (2000 г.). Определенное внимание стало уделяться истории социальной политики в советский период, например, в каракал-

пакской исторической науке можно выделить ряд исследований, которые осветили те или иные вопросы социальной жизни рассматриваемого нами периода. Среди них работы акад. С.Камалова, Б.Кошанова, Р.Уразбаевой, Я.Абдуллаевой, Р.Ахметшина, Т.Мадреимова, Г.Шамамбетовой, Г.Туреевой и др. [9], также нужно отметить фундаментальную коллективную работу «Новая история Каракалпакстана», которая была издана в 2003 году. Некоторые аспекты повседневности каракалпакского общества освещены в работах философов и социологов [1].

Обращение к истории повседневности доказывает, что обретаемые знания имеют непосредственное отношение к процессу социальных изменений. Они – не наука ради науки. В доказательстве историчности многих привычных понятий, возможности их пересмотра или коррекции заложена гигантская сила индивидуального освобождения от стереотипов, навязанных обществом и культурой. Таким образом, историю повседневности можно считать как одно из направлений «новой социальной истории».

ЛИТЕРАТУРА

1. Алимбетов Ю. Взаимодействие национального и общечеловеческого в образе жизни каракалпакского народа. //АКД. – Ташкент. 1997; Камалова Х. Мониторинг социальных процессов в Республике Каракалпакстан. АКД. – Ташкент. 2004.
2. Бекмуратова А. Быт и семья у каракалпаков в прошлом и настоящем. – Нукус. 1969.
3. Гаипова А. Рост благосостояния трудящихся ККАССР. – Нукус, 1974. - 143 с.
4. Гарфинкель Г. Исследования по этнометодологии (Мастера социологии). СПб., 2007.
5. Гирц К. Интерпретация культур (Культурология. XX век). – М., 2004.
6. Джанабаев Р.К. Культурное строительство в Каракалпакстане (1961-1977 гг.). //АКД. – М., 1985.
7. Джумашев А. Новые исследования в исторической науке: история повседневности //Тезисы Республиканской научно-практической конференции «Наука Каракалпакстана: вчера, сегодня, завтра», посвящённой 50-летию Каракалпакского отделения АН РУз. – Нукус, 2009. – с. 127-128.
8. Есбергенов Х. Каракалпаклардың гейпара дәстүрлері хақында. – Нөкіс. 1964; Есбергенов Х., Атамуратов Т. Традиции и их преобразование в городском быту каракалпаков. – Нукус. 1975.
9. Камалов С.К. Социально-экономическое положение Каракалпакстана и Аральская катастрофа (1917-1990 гг.) //Вестник ККО АН РУз. 1999. №6. –с. 4; Камалов С.К., Кошанов Б.А. Проблемы истории XX века // Вестник ККО АН РУз. 1996. №2; Уразбаева Р. Из истории высшего и среднего специального образования Каракалпакстана. – Ну-

- кус. 1994; Её же. История образования Каракалпакстана. АДД. – Ташкент. 2009; Абдуллаева Я. Қорақалпоғистон хотин-қизлари: кеча ва бугун. XIX асринг охири ва XX аср. – Тошкент. 2004; Ахметшин Р.Ш. Культурно-просветительные учреждения Каракалпакстана (вторая половина 40-50-х годов). АКД. – Нукус. 1996; Мадреймов Т. История возникновения и развития средств массовой информации Каракалпакстана в 1930-1990 гг. (радиовещание и телевидение). АКД. – Нукус. 1997; Шамамбетова Г.Б. Социальная политика в Каракалпакстане. АКД. – Нукус, 2004; Туреева Г. Жилищно-коммунальная политика в Каракалпакстане: опыт и перспективы (1960-1980 гг.). АКД. – Нукус. 2006 и др.
10. Калбаева Р.Ш. Женщины советской Каракалпакии в коммунистическом строительстве. – Нукус: Каракалпакстан, 1972.
 11. Курбаниязов А. Развитие торговли в Каракалпакской АССР в условиях зрелого социализма. – Нукус. 1982.
 12. Лотман Ю.М. Беседы о русской культуре. СПб., 1994; Российская повседневность 1921-1941. Новые подходы. СПб., 1995; Лебина Н.Б. Повседневная жизнь советского города: нормы и аномалии. 1920-1930 годы. СПб., 1999; Зубкова Е.Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945-1953 гг. М., 1999; Пушкирева Н.Л. Частная жизнь и проблема повседневности // Демоскоп weekly. 2002. № 57/58. – с. 4-5; Её же. Частная жизнь и повседневность глазами историка // Шмидт С.О. (ред.) Города европейской России конца XV – первой половины XIX в. Ч.1. Тверь, 2002. – с. 49-63; Её же. История частной жизни и история повседневности: содержание и соотношение понятий // Социальная история. 2004. М., 2005. и др.
 13. Маркузе Г. Одномерный человек. М., 1994; Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. – М., 1995.
 14. Ожегов С.И. Словарь русского языка. – М., 2008. – с. 203.
 15. Пушкирева Н. «История повседневности» как направление исторических исследований // Перспективы. Фонд исторической перспективы. <http://www.perspektivy.info/>
 16. Рзаев К.Р. Проблемы развития подсобных хозяйств Каракалпакии. Нукус: Каракалпакия, 1988; Её же. Демографическое развитие Советской Республики Каракалпакстан // Вестник ККО АН РУз. – Нукус, 1991. №2.
 17. Сарыбаев К. Роль орошения в социально-экономическом развитии Каракалпакии. Нукус, 1986; Медетуллаев Ж. Каракалпакстанда ирригацияны раўажландырыўдын экономикалык илажлары. – Нукус, 1978; Палванов Дж. Материально-техническая база рисоводства Каракалпакии. – Нукус, 1983.
 18. Сенявский С.Л. Изменения в социальной структуре советского общества (1938-1970 гг.). – М., 1973. – с. 142.
 19. Тажибаев А. Во главе масс. – Нукус, 1978.
 20. Туреева Г. Жилищно-коммунальная политика в Каракалпакстане: опыт и перспективы (1960-1980 гг.). АКД. – Ну-

- кус. 2006 и др.
21. Утепов А. Великий Октябрь, становление и развитие исторической науки в Каракалпакстане. – Нукус, 1988. – с. 199.
22. Шадманова С. Жахон тарих-шунослигида кундалик хаёт тарихи: шаклланиши, вазифалари ва тадқиқот усуллари //Жахон тарихи кафедрасининг илмий ишлар тўплами. 1-жилд. – Тошкент: Наврўз, 2015. – 182-188-бб.
23. Шамабегов Б. Подготовка сельскохозяйственных кадров - важный участок партийной работы. Нукус, 1978; Закиров Б. Профессионально-техническое образование Советской Каракалпакии в братской семье народов. Ташкент, 1985.
24. Элиас Н. Понятие повседневного. //Элиас Н. О процессе цивилизации. Социогенетические и психогенетические исследования. СПб., 2001.
25. Шалекенов У. Социалистическое преобразование быта каракалпакского колхозного крестьянства (на материале Чимбайского района ККАССР). АКД. – М., 1953; Его же. Очерки по истории культуры Советской Каракалпакии (1917-1940 гг.). – Нукус. 1960.

ҒАРЕЗСИЗЛИКТЕН КЕЙИНГИ ЖЫЛЛАРЫ СОВЕТ ХҲКИ- МЕТИНИҢ РЕПРЕССИЯ СИЯСАТЫ ҲАҚҚЫНДА АЛЫП БАРЫЛҒАН ИЗЕРТЛЕҮЛЕР ҲАМ ОНЫ ҮЙРЕНИҮДИҢ АҲМИЙЕТИ

Якупов А.А.

*Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети,
Нөкис қаласы*

Ел-журтымыз өзинің көп әсирлик тарийхы даўамында қәуип-қәтерлерди неше рет бастан кеширген, олардың жәбирин тартқан. Усының салдарынан тилимиз, динимиз бир ўақытлар қандай қәуип астында қалғанын бәршемиз жақсы билемиз. Бул ҳақыйқатлық адамзат тарийхында көп мәртебе өз тастыйықлаўын тапқан. Тоталитар системада инсан ҳуқықлары аяқ-асты болды, бирнеше инсанларды "Халық душпаны", "Миллетшил", "Шет ел жансызы", "Контрреволюционер" хәм тағы басқа да айыплар менен нахақтан айыпланды. Олардың исмлерин қайта тиклеў, мәңгилестириў, жаңа әсир әўладларының парызы хәм қарызы деп түсинемиз.

Илимпазлардың кейинги ўақытлардағы изертлеўлерининг нәтийжесинде Кеңес ҳүкметиниң дәслепки күнлеринен баслап-ақ коммунистлик партияның елимизде жүргизген сиясаты, ислеген илажлары адам ҳуқықын бузыў жолы менен алып ба-

рылғанлығы анықланды. Илимпазларымыздың жазыуынша репрессияға ушырағанларды үйрениу 1950-жыллардан басланғаны менен бираз уақыт өтип бул ҳәрекетлердиң тоқтап қалғанлығы мәлим болады. Ал, 1980-жыллардың екінши ярымынан улыўма бурынғы аўқам көлеминде қайтадан қолға алына баслады. Соның нәтийжесинде дәслепки баспадан шыққан китаплардың бири “Реабилитация. Политические процессы 30-50-х годов” [1] атамасындағы китап болып, бул жеке адамға сыйыныу дәуириндеги репрессиялар ҳаққындағы басылымлардан еди. Сонлықтанда бул китапта бурынғы жәрияланбаған, еле белгисиз болып киятырған мағлыұматлар, ҳәр қыйлы шөлкемлердиң архивинде купыя сақланып киятырған хужжетлер, сол дәуирде ҳәрқыйлы атамада пайда болған шөлкемлер, фото сүүретлер хәм тағы баскада бирқанша көплеген мағлыұматлар бериледи.

Усыдан кейинги дәуирлерде Өзбекстан Республикасында да усы бағдарда изертлеу жұмыслары қолға алына баслады. Өзбекстанда басқа қоңсы аўқамлардың илимпазларының қатнасында 2006-жылы “Трагедия среднеазиатского кишлака: коллективизация, раскулачивание, ссылка, 1929-1955-гг.: Документы и материалы” атамасында үш томнан ибарат китап баспадан шықты. Колониялық дүзим тарийхының усы китапларға киргизилген хужжетлери тарийхшылар хәм улыўма Орта Азия тарийхы менен барлық қызығыушыларға мөлшерленген.

Әсиресе, тарийхшы Р. Шамсутдинов Өзбекстанның репрессия дәуири тарыйхы бойынша үлкен жұмыслар ислеп атырғанлығының гүўасы болмақтамыз. Булардың нәтийжеси өз алдына китап болып, газета-журналларда баспа сөзде жәрияланып бармақта. Кейинги уақытларда репрессия тарыйхы бойынша, ҳәрқыйлы жыллардағы хәм түрли тараўлардағы жүргизилген куўдалаўларға байланыслы, хәттеки айрым ўәлаятлар мысалында көрсетилген илимий мийнетлер хәм көркем шығармалар китап болып шығыу менен бирге газета-журнал бетлеринде илимпазлардың илимий мийнетлери көпшиликке мәлим болмақта. Әсиресе, буның айқын мысалы ретинде репрессияға ушырағанлар ҳаққында музейлердиң ашылыуы дыққатқа ылайық.

Бул бағдардағы жұмыслар Қарақалпақстанда да кең ең жайып, куўдалаўға ушырағанлар ҳаққында көплеген илимий хәм әдебий китаплар, газета-журналларда илимпазлардың мақалалары хәм кең жәмийетшилиқ қатламы үлесин косып бармақта. Бул дәуир бойынша илимий изертлеу жұмысларының жүргизилиуи бойынша профессор Б.Қошановтың жазыуынша, бул илимий машкала бойынша дәслепки мақалалар 1956-жылы репрессияға ушырағанларды реабилитация процеси басланғаннан кейин пүткил Аўқам

бойынша басланған еді. Лекин, Қарақалпақстан көлемінде 1966-жыллары Аллаяр Досназаровты ақлау үшін гүрестен кейін ғана бұл машкала бойынша мақалалар жазыу ең жайды. Әсиресе, бұл бағдарда белгилі илимпазлардан академик С.Камалов, профессор Ш.Бабашев, М.Тлеумуратов, Б.Қошанов, М.Сарыбаев, тарихшы илимпазлардан Х.Есбергенов, Б.Алланиязов, Т.Алланиязов, М.Қарлыбаев, А.Жумашев, О.Юсупов, С.Нуржанов, Н.Таумуратов, әдебиетші Қ.Байниязов хәм тағы басқалар өзлериниң үлеслерин қосқанлығы белгилі. Соның менен бирге жас тарихшылардан Г.Дәулетова, журналистлерден Г.Есемуратова, Т.Әбдимуратов, Ә.Қарлыбаев, А.Султанов, А.Абипов, Ө.Өтеулиев, Е.Ембергенов, А.Дәулетмуратов, О.Сулайманов К.Смамутов, Е.Үсенов хәм басқа да халқымыз тарихының усы дәуір тарихына қызығыушы инсанлар тәрәпинен көплеген жаңа мақалалары жәрияланды.

Репрессияға ушыраған инсанлар ҳаққында академик С. Камаловтың 2001-жылғы “Қарақалпақлардың халық болып қәлипле-сийи хәм оның мәмлекетлигиниң тарихынан” китабында, Х.Есбергеновтың 2009-жылғы “Ардақлы азамат”, 2018-жылғы С.Нуржанов пенен биргеликте жазған “Сын Отечества” китабында, Б.Алланиязовтың 1991-жылғы “Революцией мобилизованный” хәм 1996-жылғы “Аллаяр бас болды қарақалпаққа”, Қ.Байниязовтың 1987 хәм 1991-жылларда “Аллаяр Досназаров”, Ж.Нурыллаевтың 2006-жылғы “Халқы ардақлаған жасулла” х.т. басқа да көплеген китапларды хәм баспа сөз бетлеринде жәрияланған материалларды атап өткимиз келеди.

Тарихшы О. Юсуповтың 1992 жылы “Еркин Қарақалпақстан” газетасында “Архив ғәзийнелеринен” мақаласы репрессия қурбанларына бағышланды. 2001 жылы “Устаз жолы” газетасында “Умыт болмас уламалар” атлы мақаласында Қарақалпақстанлы репрессия қурбанлары болған уламалар дизимин келтирип өткен.

Булардан басқа Қ.Наимов, Ғ.Хожаниязовтың “Имам ийшан-қарақалпақ халқының уллы уламасы хәм ағартыушы тулғасы”, А.Дәулетмуратовтың “Сәлмен ийшан”, “Нурымбет ахун”, М.Қуғынбаевтың “Айымбет ийшан”, Т.Әбдимуратовтиң “Репрессияға ушыраған уламалар: Сәлмен ийшан Камал улы, Пурхан ийшан Қайыпназар улы, Алланазар ахун Қосназар улы, Қәлимбет ахун Өтемурат улы”, М. Жуманазарованың “Ешим ахун хәм оның үрим-путақлары”, Е.Үсенов «Ийшанқала, Ғайры журттағы қарақалпақлар» шығармаларында репрессияға ушыраған уламалар хәм олардың жәбирленген жақынлары хәққында жазды.

Соның менен бирге корейс халқының Қарақалпақстанға көширилиуи хәм оннан кейинги турмысы хәққында Людмила Хван-

ның, 1980-жыллардағы «Пахта иси» дәуирине байланысly еске түсирийлер белгили ел ақсақалы Қ.Камалов, С.Қаныязов, Ю.Палъаниязов, А.Примов, Ю.А.Журбин, Б. Назаровлардың Республикамыздың социал-экономикалық раўажланыўына үлес қосқан азаматлардың турмыс тәғдири хаққында мийнетлери, ме-муарлары баспадан шығарылды.

“Әмиўдерья” журналында Қарақалпақстанда репрессияға ушыраған ел азаматларының дизими алфавитлик қатарларда берилди. Елимиздің ғәрезсизлиги ушын гүрескен, 1920-1950-жыллары большевиклик зулымлық, тоталитаризм жәбирин шеккен азаматларымыздың руўхый қайта оятыў, исмлерин мәңгилестирийў, олардың муқаддес орынларын абаданластырийў бойынша жумыслар ғәрезсизлик шарапаты менен болып атырғанын айтыўымыз керек [2:46].

Ш.Бабашев өз мийнетлери арқалы тарийхый изертлеўлерди илимий тәрептен қалыс хәм ҳадал әмелге асырыўдың үлгилерин көрсетти. «Шейитлер естелиги» қайырқомлық қорының басшысы ретинде 1930-1990 жыллары Қарақалпақстанда бийгүнә жазаланған жерлеслеримиздің исм-шәриплерин қайта тиклеўде белсене қатнасты. Нәтийжеде 2003-жылы «Қарақалпақстан Республикасы тарийхындағы сиясый қурбанлар» атамасындағы көлемли китабын баспадан шығарды. Буннан басқа Россия Федерациясы хәм Қазақстан Республикасы архивлеринен алған хұжжетлеринен, сондай-ақ Өзбекстан Республикасы Миллий Қәўипсизлик Хызмети архивинен, Қарақалпақстан Республикасы архивлеринен жийнаған материаллары тийкарында 2007-жылы «Жазықсыз жазаланған репрессия қурбанлары», 2009-жылы «Дөхмет дегиши» атамасындағы китабын өз оқыўшыларына инәм етти. Усы дәўир тарийхы туўралы мақала жазған журналист Г.Турдышева “Тарийх «теңизи»нің тереңлигинде тат басып жатырған тилсимли өтмишти изертлеўден шаршамайтуғын бир инсан бар арамызда. Бул инсан қарақалпақ халқының тарийхының изертлениўине үлкен үлес қосып киятырған алым Шерип Бабашев”, - деп баха берди [3].

Айырым мағлыўматларға қарағанда еледе исми шәрипи анықланбаған он мыңға шамалас адамлардың репрессияға ушырағанлығы белгили. Соның ушында репрессия дәўири бойынша илимий жумысларды еледе кеңирек алып барыў, репрессияға ушыраған адамлардың жақынларының тәғдири, репрессия дәўирин көрген еситкен адамлардан хәзирги заман техникалық қураллардан аудио, видео жазыўларын жазып алыў архивлик дереклерди тереңирек үйрениў, оларды кең жәмийетшиликке таныстырыў бүгинги күннің баслы ўазыйпаларының бири.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Яковлев А.Н. “Реабилитация. Политические процессы 30-50-х годов”. М.: Политиздат, 1991. – 462 с.	«Билим», 2016, 76.
2. Қошанов Б.А. Қарақалпақстан тарихнамасы. Нөкіс:	3. Турдышева Г. Тарихшының тарихый өмирі. // Қарақалпақстан жаслары, 7-февраль, 2013.

РОДОВОЕ САМОСОЗНАНИЕ – ПРИЗНАК САМОИДЕНТИФИКАЦИИ

Давлетияров М.М.

*Қарақалпақский научно-исследовательский институт
гуманитарных наук Қарақалпақского отделения Академии наук
Республики Узбекистан, г. Нукус*

В своей книге «Социология и психология национальных отношений» Сикевич С.В. пишет, что «этническое самосознание - это своего рода «последний рубеж» сохранения этничности, ибо в ходе исторического развития могут быть потеряны и язык, и общая территория, и даже культурные традиции, но пока сохраняется этническое самосознание, не тускнеет и образ этнического «мы»» [1:99].

Представители каракалпакских родовых групп отличают себя от других родовых групп по принадлежности к определенному уруу, по его названию, а лица, принадлежащие одному уруу, считаются сородичами (уруулас).

На сегодняшний день можно проследить процесс изживания названий более крупных уруу у каракалпаков. Выявлено, что большинство каракалпаков знают только название рода, к которому они принадлежат, а назвать более крупную родовую группу затрудняются. Большинство опрошенных нами затруднялись ответить, в какой *арыс* или в какое более крупное уруу входит его

род. Неприменение наименования крупного уруу в быту со временем приводит к его постепенному изживанию.

В 2009-2011 гг. из 500 опрошенных нами информаторов оказалось, что 120 знают, к какому арысу они принадлежат (*қоңырат, өн төрт уруу*), 320 – к какому большому уруу (*қтай, кенегес, қолдаулы, қандекли, қостамгалы ырғақлы* и др.), 490 – к какому уруу (*айыллы, панқара, қазаяқлы, қайшылы, аралбай, бессары, беқсыйық, ақтоғын, қарасыйрақ* и др.). То есть только 25% знают название своего уруу, название большого уруу и название арыса, 64% знают название своего уруу и название большого уруу, 98% знают только название своего уруу.

Для сравнения, родовое самосознание каракалпаков на примере рода *ырғақлы*, как свидетельствуют полевые материалы, проявляется в трех формах самоназваний: *ырғақлы* делится на четыре *тийре*: *сарытон, ешкили, байбура, атанай* [2]. Каждый из представителей вышеназванных *тийре* между собой используют только название своего *тийре*. По отношению к другим родовым группам называют свой уруу – «*ырғақлы*». В-третьих, за пределами Каракалпакстана они называют себя каракалпак. Остается не указанным «промежуточное» звено – название арыса. Отсюда можно сделать вывод, что самоидентификация тесно связана с самопротивопоставлением.

Аналогичный пример приведен в работе А.И.Левшина, где описывается процесс изживания названий более крупных уруу у киргизов (у казахов – Д.М.). «С размножением народа киргизского, – пишет А.И.Левшин, – увеличивается в нем число новых подразделений, а первоначальное название поколений мало-помалу приходит в забвение. Таким образом, *байбулинцы* и *алимулинцы* перестали называться общим древним именем *алчин*; таким образом, уже теперь есть киргизы сих двух *поколений*, которые не знают, что происходят от оных и помнят только *род* и *отделение* свое» [3: 291]. Заключим из сего, что лет чрез 100 большая часть вычисленных нами названий отраслей киргизского народа останется только в наших архивах и в памяти немногих стариков» [3].

Подобное явление, то есть двойственное самосознание сегодня можно встретить и среди кипчаков Ферганской долины. «Кипчаки в Ферганской долине имеют двойственное самосознание, которое еще будет существовать некоторое время, постепенно уступая место единому самосознанию «узбек»... За пределами своих селений он не будет особо подчеркивать, что он кипчак: представитель старшего поколения предпочтет умолчать об этом, а представитель молодого поколения просто не вспомнит об этом» [4: 6-38]. Но при этом указывается, что тот же кипчак в сво-

ем кипчакском окружении будет с удовольствием подчеркивать свою принадлежность к кипчакам [4].

При опросе информаторов об их роде большинство из них начинает рассказ со знатных или легендарных предков, принадлежащих к их уруу. Рассказывают об их поступках, сверхъестественных возможностях и считают их основоположниками рода. Например, старики, особенно из *арыса қоңырат* с гордостью называют имена национальных героев *Алпамыса, Айдоса, Ерназара Алакоза, Аллаяра Досназарова* и др. [5]. Каждый из этих информаторов из разного уруу: *мүйтен, қандекли, қолдаұлы, ырғақлы*, входящего в состав *арыса қоңырат*. Но, несмотря на это, они причисляют себя к *қонырат*. Это говорит о том, что чувство принадлежности к *арысу қоңырат* еще не совсем погасло.

Каждое название уруу имеет свое происхождение. Существует множество преданий и легенд о происхождении названия той или иной родовой группы, что также считается основным признаком самоидентификации.

Подобным признаком самоидентификации также считается знание своей родословной, имен своих предков до седьмого колена («*жеті ата*»). Большинство наших информаторов придерживаются мнения, что знание «*жеті ата*» нужно для того, чтобы не нарушать нормы экзогамии.

Исходя из вышеизложенного можно предположить, что одной из главных причин сохранения по сей день родовой структуры является прежде всего стремление соблюдать нормы экзогамии, наличие сознания превосходства собственной группы по сравнению с другими, почитание общего предка (определенной родовой группы).

ЛИТЕРАТУРА

1. Сикевич З.В. Социология и психология национальных отношений. СПб., 1999. Изд-во Михайлова В.А. Ч. 1. с. 99.2. Давлетияров М. Полевые записи № 88 за 2007 г.3. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей.- Алма-Ата, 1996.- с. 291.	4. Губаева С.С. К истории изучения этнического состава населения Ферганской долины. // Ферганская долина: этничность, этнические процессы, этнические конфликты.- М.: Наука, 2004.- с. 6-38.5. Давлетияров М. Полевые записи №№ 1, 3, 4, 8 за 2007 г., №8 за 2008 г.

ЗЫЯРАТ ОРЫНЛАРЫНА ҚОЙЫЛҒАН АТАМА АТЛАРЫ- НЫҢ ҚОЙЫЛЫҰЫ ХӘМ ПАЙДА БОЛЫҰ СЕ- БЕПЛЕРИ

Исметов Р.А.

*Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан
бөлими Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу
институты, Нөкис қаласы*

Хәзирги күнде мәмлекетимизде илимди раўажландырыўға бирқанша кең имканиятлар жаратылған. Сол қатарда этнография тараўына да итибар күшеймекте. Буған айкын мысал ретинде Қарақалпақ мәмлекетлик университетинде этнография қәнигелиги бойынша магистратура бағдарының ашылыўының өзи айкын дәлил бола алады. Бул өз гезегинде еле изертленбеген этнографиялық характердеги илимий темалардың тереңнен үйренилиўине мүмкиншилик жаратылыўына тийкар болатуғын факторлардың бири. Солардан Қарақалпақстан аймағындағы зыярат орынлары, олардың пайда болыў тарийхы, пайда болыў себеплерин үйрениў қызықлы илимий мәселелердин бири деп ойлаймыз. Бул темада алдын да белгили дәрежеде изертлеу жумыслары алып барылған хәм олардың тийкарында илимий мийнетлер, мақалалар жәрияланған.

Ғәресизлике ерискеннен кейинги дәўирлерде жергиликли алымларымыз Х.Есбергенов, Ғ.Ходжаниязов, О.Юсупов, Ж.Хәкимниязов, С.Есбергенова, З.Курбанова, М.Қарлыбаевлар тәрепинен кең турдеги этнографиялық хәм тарийхый-археологиялық илимий изертлеу жумыслары алып барылды.

Бул темада Өзбекстанның басқа аймақлары мысалында да илимий жумыслар жарық көрип атыр. Мәселен, Н.У.Абдулахатов тийкарынан Ферғана ўәлаяты аймағында жайласқан зыярат орынларын изертлесе [1], З.Қ.Абидова Хорезм ўәлаятында жайласқан зыярат орынларынан тысқары Қарақалпақстан Республикасының кубла районларынан болған Беруний, Төрткүл, Әмиўдәрья хәм Елликқала районлары аймағында жайласқан зыярат орынлары хәккында мағлыўматлар береді [2]. Деген менен республикамыз аймағында жайласқан муқаддес орынлар туўралы илимий хәм илимий көпшилик мақалалар жарық көриўине қарамастан бул тема еле жеткиликли дәрежеде изертленбеген деген пикирдемиз хәм усы бағдарда изертлеу жумысларын баслағанбыз. Тийкарынан Кегейли, Қараөзек, Әмиўдәрья районларында дала изертлеу жумысларын жүргизип, тарийхый жақтан еле толық изертленбеген, халық арасында пайда болыўы жағынан аңызларға айланып кеткен бирқанша муқаддес орынларға дус келдик.

Мысалы, Кегейли районында жайласқан Геллели қойымшылығы. Қойымшылықтың пайда болыу тарихы хәм не себептен Геллели деп аталыуы жөнинде информаторлардан алған мағлыұматымыз бойынша, бул жерде Молла қыз деп аталған қыз болған. Оның 40 тан аслам оқыұшылары болып, ол тәлим берип атырған ўақытта басқыншылар тәрөпинен хәммесиниң гелеллери алып тасланған. Соннан кейин бул жердиң халқы дүньядан өткен Молла қызды хәм оның шәкиртлерин усы жерге жерлепти, сол себепли «геллели» қойымшылығы деп аталған екен. Қойымшылықты көзден өткерер ўақтымда бул жерде ески қәбирлердиң хәм жақында қойылған қәбирлерди де көриўге болады. Демек, бул хәрекеттеги қойымшылық. Информаторларымыз да бул пикирди тастыйықлады. Олардың айтыўынша бул жерде белгили инсанлардан Жумек ийшан, Аймбет ийшан хәм Жәлмен ийшан жерленген. Тилекке қарсы «Геллели» қойымшылығында қурбан болған Молла қыз хәм шәкиртлериниң тек ғана қәбир орынлары ғана сақланып қалған басындағы жай сақланбаған. Бул жерге зыяратшылар тийкарынан хәптениң пийшемби күнлери келеди екен. Ерте ўақытлары бул жерге узақ жерлерден зыяратшылар тез-тезден келип турған, хәзирге келип сийреклескен. Қойымшылықтың арқа-батыс тәрөпинде тораңғыллық бар, оның ортасында кишкене хәўиз бар. Информатор Сабыр ағаның айтыўы бойынша айрым күнлери әсиресе тунги ўақыт шамның сәўлесине усас жарық пайда болады белгили ўақыттан соң өшеди екен. Бирақ буның анық не екенлигин биле алмағанын айтады [3].

Усы тақылетте бизиң қызығушылығымызды оятқан зыярат орынларынан Қараөзек районы Мәдениет АПЖ аймағында жайласқан Дийўана Бурх зыярат орны болды. Басқа жерлерден паркы – тийкаргы зыярат объекти болған Дийўана Бурхтың өзине арнаўлы естелик салынбаған, хәттеки қоршалынбаған да. Оның «ўазыйпасын» үлкен бир жыңғыл атқарып, оның түбинде келиўши зыяратшылардың садақалары ушын арнаўлы қойылған қутышадан, жыңғылдың шақаларына байланған шүбереклерди көриўге болады [4]. Дийўана Бурх туўралы М.Карлыбаевтың мийнетлеринен толығырақ мағлыұмат алыўға болады [5, 126-133].

Усы тийкарда мәмлекетимиз бойлап жайласқан зыярат орынлары хәкқында еледе көплеп мағлыұматлар жыйнаў хәм улыўма алғанда жокарыда аталып өткен зыярат орынлары хәм қойымшылықлардың пайда болыу дәўири, себеплери, аталыу тарихы хәкқында қызық мағлыұматлар ел арасында көплеп ушырасары сөзсиз. Бундай орынларды кең көлемде үйрениў, олар бойынша мағлыұматлар топлаў, илимий айналысқа қосыў баслы ўазыйпарлардан деп есаплаймыз.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Абдулахатов Н.У. Фарғона водиси аҳолиси ҳайотида зиёратгоҳларнинг ўрни ва ўрали (Фарғона вилоятининг муқаддас жойлари асосида). Тошкент. 2008.
2. Абидова З.Қ. Хоразм воҳаси зиёратгоҳлари ва қадамжойлари (тарихий-этнологик тадқиқот) Тошкент. 2018. 24-б.
3. Исметов Р. Дала жазыўлары. 2021, № 7. Информатор: Нетуллаев С., 1959-жыл Кегейли районы Шынақ қыпшақ аўылы.
4. Исметов Р. Дала жазыўлары. 2021, № 6.
5. Карлыбаев М. Героика и этика эпоса в культе святых: на примере святынь в Каракалпакстане //The Written and the Spoken in Central Asia /Mündlichkeit und Schriftlichkeit in Zentralasien – Festschrift für Ingeborg Baldauf. Edition-tethys: Wissenschaft Bd. 4 /Science. Vol. 4. 2021. p. 505-527; Карлыбаев М. Роль зиярат в повседневной жизни каракалпаков //Материалы Международной исламоведческой научной конференции “Мир ислама: история, общество, культура”. М., 2009.

1950-ЖЫЛЛАРЫ АРАЛ ТЕҢИЗИ БАЛЫҚШЫЛЫҚ ТА- РАҰЫНЫҢ МАШҚАЛАЛАРЫ

Бекимбетов Қ.М.

*Ўзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан
бөлими Қарақалпақ гуманитар илимлер илимий-изертлеу
институты, Нөкис қаласы*

1946-жылы қабыл етилген Қарақалпақстан АССРы Жоқарғы Кеңесиниң «1946-1959-жыллары Қарақалпақстан АССРы халық хожалығын тиклеу хәм раўажландырыўдың бес жыллық планы ҳаққында» нызамы бойынша Мойнақ гөш-балық консерва комбинаты хукиметке 197,8 мың центнер балық өнимлерин тапсырыўды тәмийинлеу жүкленген еди [1, 29-б.]. Бул жобалар Арал теңизиниң кубла тәрәпинде 1948-жылдың өзинде-ақ орынланды, ал, 1949-жылы өткен жылдан 280 мың пуд көбирек балық аўланып, мәмлекетке тапсырылған еди. 1940-жыллар менен салыстырғанда усы дәўирде Арал теңизинде балық аўлау күшейеди. Мәселен, 1940-жылы аўланған балық бир балықшыға 73 центнерден туўра келсе, 1950-жылы 97, 1955-жылы 101, ал, 1959-жылы 139 центнерден туўра келген. Хәр бир балықшыға аўланған балық

1959-жылы 1940-жыл менен салыстырғанда 2 есеге жакын көбейген [2, 4-б.].

Бирақ, ўақыттың өзінде Қубла Аралда теңизинде балық санының азайыўы бақыланып, 1950-жылы 11-январьда бурынғы аўқамның Министрлер Кеңеси «Қубла Арал жағалаўында балықты еле де көбейтиў илажлары хаққында» қарар қабыл етти. Бул қарарда балықты илимий жандасыў тийкарында көбейтиў исине итибар қаратылды. Сол дәўирдеги алымлар хәм кәнигелер: «Арал теңизиндеги балықлардың түри бай болғанлығы менен кейинги ўақытлары олардың түрлери кескин азайып кеткен. Оның үстине, балықшылар арасындағы хәр түрли жарыслар шөлкемлестирилиўи тийкарында мәмлекетке балық өнимлерин тапсырыўдың жыллық планлары мүддетинен бурын орынланып, бул көрсеткишлер жылдан-жылға асып отырды» [2, 30-б.], - деген пикирлерди билдиреди. Тек Мойнақ гөш-балық консерва комбинатында балықшылар, хызметкерлер хәм инженер-техник жумысшылар арасында 80% усындай жарыс мапазына тартылып, олардың ишинде балықшылар өз жыллық планларын 100-150%, алдыңғылары (стахановшылар) 275% орынлаған. Ал комбинаттың өзи 1951-жылы балық аўлаў хәм балық өнимлерин мәмлекетке тапсырыўдың жыллық планын 110,2% орынлады [3, 13-б.].

Сол жыллары хәттеки қыс айларында муз асты балық аўлаў жолға қойылып, Арал теңизиндеги балық қорының хәдден тыс азайып кетиўине себеп болды. Мәселен, 1952-жылы 11-февральда Өзбекстан ССРы Министрлер Кеңеси жанындағы балық санааты Бас Басқармасының гезектеги мәжилисинде Қубла Арал балық трести (Главрыбтрест), Қарақалпақ балықколхозсоюзы, Моторлы балық аўлаў станциясы басшыларының бул иске итибарсыз болып атырғанлығын себепли муз асты балық аўлаў хәм мәмлекетке балық өнимлерин тапсырыў планы тек 93% орынланғанын айтылады [3, 5-б.]. Жергиликли балықшыларды балық аўлаў ушын қолайлы хаўа-райын күтип, хукиметке балық өнимлерин тапсырыў планын копал түрде бузып отырғанлығы үлкен кемшилик екенлиги көрсетиледи хәм шәртли түрде оны бийтәреп етиў кереклиги ескертиледи. Оның ушын қыс айларында балықшылық колхозларында мийнет етиўши балықшылар толығы менен теңизге шығып, моторлы қайықлар, сейнерлер менен балық аўлаўға шығыў кереклиги тапсырылады.

Қыс айларында Арал теңизинде хаўа-райы жүдә кескин суўық болып келетуғын болған. Бирақ, сол 1952-жылы қыс қатты келип, Аралда ири толқынлар (шторм) көп болған. Соның ушында муз қатпаған, теңиз суўы бетинде сейнерлер менен балық аўалаў, ал күшли толқынлар жағдайында оларға оператив жәрдем бериў

мақсетінде металдан исленген корпусқа ийе сейнерлерден тура-туғын қыстаулы бөлімшелер күни-түни нәубетшилик шөлкемле-стирилген.

Сол жыллары өндиристе қатаң тәртіп орнатылды. 1952-жылы 30-июнь күни Мойнақ районлық Атқаруы комитети мәжілісінде Мойнақ комбинатында мийнет тәртіп-интизамы қопал түрде бузы-лып атырғанлығы хаққында хабар етиледі. Оған тийкар, бир қатар жумысшылардың, әсиресе, хаял-қызлардың жумысқа шықпай атырғанлығы, яки кеш қалып атырғанлығы айтылады. Егер гейпа-ралары 10-20 күн жумыста болмаған болса, гейпаралары 15-20 ми-нутқа жумысқа кешиккен ямаса жумыстан ерте қайтып кеткенлиги айтылады. Оларға қатаң административлик жаза қолланыу, керек болса жынайы ис қозғау ушын хуқық қорғау органларына тапсы-рыу кереклиги айтылады [3, 52-б.]. Усы жерде айтып кетиу керек, жумысшылардың басым көпшилиги жергиликли халық ўәкиллери, ал инженер-техник жумысшылар тийкарынан сырттан келген яки европалылардан еди. Мысалы, 1952-жылы Мойнақ комбинаты ди-ректоры болып Т.Каримов жумыс алып барған, ал комбинаттың бас инженери Шестериков, бас механик Ордынец, бас бухгалтер Максимов, кәсиплик аўқам басшысы Тюзин, лаборатория баслығы Крайнева хәм т.б. мийнет еткен.

Мине, усындай қыйын хәм қатаң тәртіп-интизам шараятында жумыс алып барып, мәмлекетке балық өнимлерин тапсырыу жой-барын жылдан-жылға асыра орынлап келди. 1952-жылы жойбар 142% орынланды, оннан 18548,4 мың рубль табыс көрди [3, 92-б.]. Бирақ, бул қәрежетлер кейинги жыллары да тийкарынан өн-диристи раўажландырыу хәм оның техникалық базасын бекем-леуғе қаратылатуғын еди. Мәселен, 1957-жылдың басында Кубла Аралдағы балық трестине қараслы техникаласқан балық аўлау кемелери 165 жетти, ал 1958-жылдың ишинде бул кемелердин саны 205 жеткерилди. Тийкарынан сейнерлер хәм мотфелюгелер алып келинди. Балықшылардың көпшилиги капрон аўлар хәм ду-най нараталары (сымнан тоқылған балық аўы) менен тәмийинле-неди [1, 30-б.]. Сол себепли Аралда балық аўлау 1950-жыллар ортасында кескин көбейди, себеби, сейнер менен балық аўлау нәтижесинде балық муғдары 34%, ал, мотфелюге менен аўлаған-да 69% көбейди [2, 5-б.].

Сол жыллары балық аўлау тек теңизде емес, оның әтира-пындағы көллерде де әмелге асырылған. 1930-жыллары Әмиўдәрья дельтасында дерлик 600 кв.км майданды ийелейтуғын 140 ири көллер дизимге алынған екен. Көп ғана хайўан түрлери жасайтуғын тоғайлы жерлер болса Әмиўдәрья хәм оның каналла-ры бойында жайласқан болып, олардың аймағы шама менен 300

мың гектарды кураған. 1950-жыллардан баслап колхозда жұмыс іслеген Юсупов Құлтөренің айтыуынша, ол жасаған «Көптіңкөл» толқынының дауысы үйіне дейін еситилип тұратуғын болған [4]. Сол уақыттары толып тұрған көлдің бергі басынан арғы басына шығуы үшін қайықта бір ярым сааттай ескек есіуі керек болған. Ал, ол құрып баспаған уақытта оның жағасы бір неше километрге қайтып кеткен. Сондай-ақ, сол жыллары «Хожа көл», «Айтбай көл» хәм «Илме көл» көлдерінде балық ауланған. Адам жасауы үшін қолайлы жерлер болып, көлдің жағаларында көплеген құстар жасаған. Қалың жағыстар тек ғана құстар хәм хайуанлар үшін емес, ал үй хайуанлары үшін да бай от-жем дерегі болған. Суы толы көлдер бул жерде жасаушы халықты балық, мал үшін от-жем, жабайы аңлар хәм хайуанлар менен тәмийинлеп тұрған.

Бирақ, 1950-жыллардың орталарында-ақ Мойнақ комбинатында гөш өнімлеринен ісленетуғын консервалар муғдары кескин азая баслайды. Себеби, малларды көбинше Қарақалпақстан, Хорезм районлары, Тамдыдан айдап әкелініп, тапсыратуғын болған. 1950-жыллар ақырында мәмлекетте жүргизилген сиясий-экономикалық мапазлар себепли мал басы кескин азайып кетеди. Оның орнын толтыруы үшін балық аулау көлеми көбейди, яғный, сол жыллары Арал теңизіндегі балықлардың 65% теңиздің кубла тәрәпинде ауланатуғын болған [2, 3-б.]. Бирақ, сол дәуірдің өзінде балық өндируі хәм оны көбейтуі ісінде машқалалар билине баспаған еди. Илимпазлар тәрәпинен Аралдың түслик бөлімінде Әмиўдарья суы аңғарының ашшыланыуы нәтижесінде балықтың ууылдырық шашатуғын орынлары көлеми қысқарып атырғанлығы айтылады. Бул жағдай сууда жазда хәм қыста системалы сероводородты пайда етип, балық запасының көбейуіне тосқынлық жасамақта делинеди [2, 7-б.].

Улыўма алғанда, 1950-жыллар Кубла Арал теңизи айналасында балық аулау іси жылдан-жылға көбейіп отырады. Балық аулау тарауының материаллық-техникалық базасы беккемленип, балық өнімлерин іслеп шығаруы муғдарыда көбейеди. Бирақ, бул тараудағы жұмыстар Арал ихтиофаунасын сақлау хәм ықтыят пенен қатнас жасау, Арал бойы этирапы тәбиятын қорғау ісине итибар қаратылмады. Сол себептен де кейингі жыллары Арал теңизи суының хәр бир литрінде 10-12 грамм муғдарында дуз жәмленди. 1960-жыллары жасалма хәуизлерде балық өршитиу ісинің илимий тийкарлары, сондай-ақ, Арал теңизіндегі балық түрлерин сақлау ісине итибар қаратыла баслады. Бирақ, Арал теңизинің суы тез пәт пенен құрып барыуы менен дузлылығы да артып барды. Океан суындай ашшы суға айланған

дәуірлерде жергиликли балықтар қырылып кеткенлиги себепли, оған камбала сыяқлы хәр қыйлы океан балықтары алып келинди. Хәр бир литриндеги дузлылық 50 граммнан асқаннан кейин барлық балықтар қырылып кетти.

Арал теңизине 1960-жыллардың орталарына шекем Орта Азиядағы ең үлкен дәрәя – Әмиүдәрәя хәм Сырдәрәя суўлары қыйылып турған. 1970-жыллардың орталарында Арал теңизиниң майданы 57 мың кв.км., узынлығы 4500 км. болған. Соңғы жыллары Аралдың суўы тартыла баслады. Санлы мағлыұматларға дыққат аўдарсақ, 1960-жылға шекем Арал теңизиниң майданы 68,9 мың кв. км. ди, көлеми болса 1083 куб км. ди кураған. Бүгинги күни оның көлеми 13 есеге, майданы 7 есеге қысқарды. Суўының бәлентлиги 26 метрге түсти, қырғақ бойы 100 км. ге шегинди [3-б.]. Хәзирги ўақытта оның дузлылығы 160 грамм/литр әтирапында.

Солай етип, өткен әсирдин 1950-жыллары белги бере баслаған Арал апатшылығы 1980-жыллар ақырларында глобаллық масштабта көтерилген бул мәселени шешиў Орайлық Азия мәмлекетлери басшыларының да дыққат орайында болды. Шынында да, бир ўақытлары гөззал хәм бийтәкирар тәбиятка ийе болған, дүньяға өзиниң түрли мазалы балықлары, қуслары менен даңқ таратқан Арал теңизиниң бир әўладтың көз алдында курып кетиўи ең көлемли экологиялық апатшылықты пайда етти.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Уббиниязов Ж. Түслик Аралда балық аўлаўшылық хәм балық санаатын раўажландырыўдың гейпара мәселелери. – Нөкис, 1961. 2. Штейнгарт М., Тлеубергенев Ш. Қарақалпақстандағы балықшылық колхозларының экономикалық мәселелери. – Нөкис, 1960.	3. Қарақалпақстан Орайлық архиви, ф.62, оп.1, 254-ис. 4. http://project443875.tilda.ws/page2546696.html 5. Қарақалпақстан Республикасы мәлимлеме-китапхана орайы Мағлыұмат-библиография хызмети. – Нөкис, 2020.

Мәмлекетлик ғайраткер Аллаяр Қораз улы Досназаровтың 125 жыллығына бағышланған Республикалық илимий кон- ференцияның

РЕЗОЛЮЦИЯСЫ

Аллаяр Қораз улы Досназаров – XX әсирдеги жәмийетлик-сиясий раўажланыўдың жаңа шараятларында қарақалпақ мәмлекетшилигиниң тийкарын салған атақлы мәмлекетлик ғайраткер еди.

А.Қ.Досназаровтың мәмлекетлик ғайраткер сыпатында шөлкемлестириўшилиқ қәбилети 1924-жылы Орта Азия республикаларының миллий-мәмлекетлик шегараларын белгилеў дәўиринде айрықша көзге тасланды. Сол дәўирде оның күш-ғайраты арқасында бирден-бир миллий административлик бирлик – Қарақалпақстан автономиялы ўәлаяты дүзилди. Жаңа жәмийетлик-сиясий шараятлардағы оның пидәкерлик мийнетлери қарақалпақ мәмлекетшилигин қайта тиклеўге сезилерли дәрежеде тийкар болды.

А.Қ.Досназаров қарақалпақ миллий сийсий ғайраткерлериниң жарқын ўәкили болды. Оның тәғдири – совет тоталитар буйрықбазлық-хәкимшилиқ системасының зорлықларын басынан өткерген, қуўғынлар менен репрессияларға ушыраған Қарақалпақстан халықларының көп мыңлаған ўәкиллериниң тәғдири менен байланысly еди.

А.Қ.Досназаровтың Қарақалпақстан тарийхындағы оғада әхмийетли ролин тән ала отырып, кең жәмийетшилиқ хәм илимий орталық тәрәпинен тарийхый раўажланыў барысында шахстың ролин хәм тутқан орнын және де тереңирек анализлеў зәрүрлиги атап өтилмекте.

Конференция, шығып сөйлеўлер менен илимий баянатларды додалап, қарақалпақлардың миллий мәмлекетшилигин қайта тиклеўде А.Қ.Досназаровтың теңи-тайы жоқ хызметлерин хәр тәрәплеме тән ала отырып, қарар етеди:

– Нөкис қаласында жайласқан Қарақалпақстан тарийхы хәм мәдениаты музейин А.Қ.Досназаров исми менен атаў мақсетке муўапық деп табылсын;

– Нөкис халық аралық аэропортын А.Қ.Досназаров атына қойыў туўралы усыныс берилсин;

– Пайтахтымызда жайласқан гуманитар тараўға бағдарланған гимназия яки лицейлердиң бирине А.Қ.Досназаров атын қойыў хәққында усыныс берилсин;

– А.Қ.Досназаров мийнетлериниң хәм хўжетлериниң

- жыйнағын толықтырыў, сондай-ақ оның өмир жолы, искерлиги ҳаққында үлкен илимий мийнет жаратыў зәрүр деп табылсын;
- ҚМУ, НМПИ ректораты тәрәпинен талабалар ҳәм магистрантлар ушын А.Қ.Досназаров атындағы бир мәртелик стипендияны енгизиў туўралы усыныс таярлансын;
 - Қарақалпақстан республикасы Қараөзек районындағы «Қара буға» АПЖ аймағын А.Қ.Досназаров аты менен атаўды мақсетке муўапық деп табылсын;
 - Конференция материаллары таярланып, баспадан шығарылсын.
-

М А З М У Н Ы

АЛЛАЯР ДОСНАЗАРОВ ӨМИРИ ХӘМ ОНЫҢ СИЯСИЙ ХЫЗМЕТИ

Аимбетов Н.К. — Аллаяр Досназаров – ардаклы азамат	3
Кошанов Б.А. — Аллаяр Досназаров өмирбаяны бойынша архив хүжжетлери	7
Балтабаева К.Н. — «Боранбаев виновным себя НЕ ПРИЗНАЛ» (к 125- летию со дня рождения)	14
Джумашев А.М. — Қарақалпақ автономиялы областының дузилиўинде Аллаяр Досназаровтың роли	24
Нуржанов С.У. — Аллаяр Досназаров как политический лидер: штрихи к портрету	32
Сейтимбетов М.К. — Аллаяр Досназаров хәм Қарақалпақстанда темир жол қурылысы мәселеси	35
Утемуратова Х.К. — А.Досназаровтың миллий қаҳарман сыпатында әдебиятта сәўелелениўи (А.Султановтың «Дөхмет» кинороманы мысалында)	37
Қудияров А.Р. — Аллаяр Досназаров – қарақалпақ халқының уллы перзенти	41
Қыдырниязов Қ. — Жасларды кәсипке бағдарлаўда тарийхый шахслар образының орны	44
Темирханов Б.У. — Алымлар мийнетинде Аллаяр Досназаровтың образы	46

ҚАРАҚАЛПАҚСТАННЫҢ ЖАҢА ТАРИЙХЫ

Мамбетов И. — Демографические процессы в период политики коллективизации сельского хозяйства в Каракалпакстане	54
Опаев Б. — Қазы судларының сапластырылыўы хәм қазылардың ре- прессияға ушыраўы	57
Мухаммадсолиева И. — Қипчоклық катогон курбонлари	61
Айтмуратов Ж., Айтмуратова З. — XX әсирде Қарақалпақстан мәде- ниятындағы идеологиялық шеклеўлер	64
Раматуллаев М.А. — Ш.Бабашев мийнетлеринде совет хәкимиятының диний сиясаты мәселеси	69
Таджиева Р. — Актуальные вопросы истории сельского хозяйства Каракалпакстана в послевоенный период	71
Таджиева Р., Базарбаева Ж. — Развитие научной мысли Каракалпакс- тана в 1920-1930-е гг.	76
Кенесбаев У.Ж. — Молодежные организации Каракалпакстана после- военного времени	80

Сейдаметова Г. — История повседневности как направление «новой социальной истории» (по материалам истории Каракалпакстана 60-80-х годов XX в.).....	84
Якупов А.А. — Ғәрезсизликтен кейинги жыллары Совет хукиметинин репрессия сиясаты хаққында алып барылған изертлеўлер хәм оны үйрениўдин әхмийети	90
Давлетияров М.М. — Родовое самосознание — признак самоидентификации	94
Исметов Р.А. — Зыярат орынларына қойылған атама атларының қойылыўы хәм пайда болыў себеплери	97
Бекимбетов Қ.М. — 1950-жыллары Арал теңизи балықшылық тараўының машқалалары	99
Мәмлекетлик ғайраткер Аллаяр Қораз улы Досназаровтың 125 жыллығына бағышланған Республикалық илимий конференцияның РЕЗОЛЮЦИЯСЫ	104

Аллаяр Досназаров ҳам Қарақалпақстанның жаңа тарийхы //
Республикалық илимий-әмелий конференция материаллары.
Нөкис: «Илим», 2021.

Редактор:	Альниязов А.И.
Компьютерная верстка:	Султангулова В.
Корректор:	Бекимбетов А.М.

Баспахана лицензиясы: А1 № 137, 27.04.2009. Териўге берилген ўақыты 30.11.2021. Оригинал макеттен басыўга берилген ўақыты 15.12.2021. Қағаз форматы 60x84^{1/6}. Times гарнитурасы. Шартли баспа табақ 7. Есап баспа табақ 7,3. Жами нуска. 100. Буйыртпа № 8. Баҳасы шәртнама бойынша.

«Илим» баспасы. 230100, Нөкис қаласы, Бердах гүзары, 41. Tel.: (+99861) 2229894 e-mail : <http://aknuk.uz/vestnik.htm>
Реестр № 01-040.

«FARMA PRINT» ЖШЖ типографиясында басып шығарылды. Нөкис қаласы,
Т.Қайыпбергенов көшеси, 54-жай.